

http://vk.com/oka_owren_doret

ANNA PAÝTYK - URUŞ DÖWRÜNIŇ OGLANY (POWEST)

AWTORDAN

Bu powest meniň özüm hem öz deň-duşlarym hakynda.

Iňňän uzakda, Garagumuň eteginde, Murgap derýasynyň çägä siňip gidýän ýerinde meniň eneden doglan obam ýerleşýär. Ol oba meniň şu eserimiň gahrymanlarynyň ýaşayan obasyna diýseň meňzeş. Üsti keçe-durluk bilen basyrylan, ak gamyşly gara öýler, baryp-ha heniz men döremänkäm gurnalypdyr. Ýöne olar şu wagtam iki boýy tally ýabyň ýeňsesinde uzyn hatar bolup otyrlar. Sebäbi, nirede suw bolsa, şol ýerde-de ýaşayyş bar. Özge ýerde bilemok, bizde-hä şeýle.

Men döwletli hasap edilýän maşgalada dogulsam-da, gün-güzeranymyzyň weji ýokdy. Sebäbi, 1934-nji ýylda, ýaňy dört ýaşym dolanda kakam ýogaldy. Ylaýta-da uruş başlanansoň, günümüz kynaldy. Aýal doganlarym durmuşa çykyp, hersi bir ýere düşdi. Özümden uly ýalňyz erkek doganym Juma bolsa, on dokuz ýaşyny dolduryp-doldurmanka, fronta gitdi. Şeýdip, öz gahrymanym Kössegiň enesi bilen galyşy ýaly, bizem bir goly şikesli ejem ikimiz galyberdik.

Men, meniň dostlarym — ählimiz uruş döwrüniň oğlanlarydyk. Ähli oğlanlar ýaly, bizem oýnardyk, garagollygam ederdik. Ulular bilen işlärdik, gaýgy-gussany-da deň paýlaşardyk.

Frontdan ýygy-ýygydan ajy habarlar gelderdi. Agam Juma hem obadan iňňän uzakda, Wolhow frontunda söweşiň ýören mahaly dereksiz ýitdi. Hat gelmesi kesilensoň, ejem ikimiz köp garaşdyk, telim ýola ejem ökde mugallymlara hat ýazdyryp, sorag-ideg etdirdi. Ählisine «ýitirdik» diýen jogap geldi.

Günler geçip durdy. Men on iki ýaşymda kolhozda işläp başladym. Okuwy bolsa faşistleri ýeňenimizden soň dowam etdirmegi ýüregime düwdüm. Hakykatdanam, men uruş gutaranyndan soň, Mary şäherindäki peduçilişäni gutardym. Bir ýyl mugallymçylyk etdim, soňra uniwersiteti gutardym.

Ýazmaga haçan başlanym ýadymda ýok, ýöne ugurly-ugursyz goşgularyň her günde telimsini ýazardym. Sebäbi meniň ýaşymdakylaryň ählisi goşgy goşmagy gowy görýär. Biziň halkymyza şahyrana halk diýilmesi hem şoň üçin bolsa gerek.

Diňe uniwersiteti gutaryp, žurnalistlik kärine başlanymdan soň, gara çynym bilen ýazyp başladym. Respublikan radioda çagalar gepleşikleriniň redaktory bolup işlemegim, soňra uzak ýyllap «Edebiýat we sungat» gazetinde işlemegim döredijiligimiň kämilleşmegine ýardam etdi. Respublikamyzda baryp görmedik künjegim, aýlanmadyk raýonym galmady. Köp ýerleri gördüm, köp adamlar bilen tanyşdym.

Ilki-ilkiler hem ýazardym, hem terjime bilen gyzyklanardym. Ylaýta-da, çagalar üçin ýazylan eserleri üř edip, türkmençä geçirerdim. Nosowyň «Bilmezejigiň başdan geçirenlerini», Anderseniň ertekilerini, Zahoderiň «Maýmynyň ertertesini», Žitkowyň, Žarikowyň hekaýalaryny we ýene köp gyzykly kitaplary türkmençä geçirdim.

Kiçeňräk hekaýalarym, goşgularym çap bolup ugransoň, körpelere öz çagalygymyz barada giňräk gürrüň beresim geldi. Şeýdibem, şu powestiň birinji bölümi döredi. Ol «Uruş döwrüniň oglany» ady bilen 1966-njy ýylda özbaşdak kitap bolup çykdy. Respublikan konkursda 3-nji baýragy aldy. Okyjylardan gelýän hatlar kitaby halandyklaryny aýan etdi.

Eýsem-de bolsa meniň bu powestiň yzyny ýazma niýetim ýokdy. Dogrymy aýtsam, 2-nji kitap, 3-nji kitap diýip süýndirip otumagy özümem halamokdym. Emma bu powestiň ilki Moskwada rus dilinde çykmagy, soňra ukrain, moldawan we ýene birnäçe dillere terjime edilmegi bilen ýurdumyzyň ähli künjeklerinden hatlar gelip ugrady. Ol hatlaryň aglabasynda powestdäki dört ýetimiň: Çary, Daňny, Kössek hem Mişa dagynyň uruşdan soňky ykballary soralyardy.

Elbetde, urşuň gutaraly bäri otuz ýyldan hem gowrak wagt geçdi. Meniň gahrymanlarymyň her biri telim çaganyň atasy boldy. Dyzlaryna agtyjaklaryny mündüler. Indi olar barada gürrüň berip otursam, sizi gyzyklandyrmalyka beri? Men şu alasarmyk pikirlerde gezip ýörkäm, bir gezek öz çagalygymyň geçen obasyna gezelenje baranymda, otuz baş ýyldan soň Mişa-şokoladyň Leningraddan (ol indi Mihail Antonowiç bolupdyr, uly zawodyň inženeri) uruş döwri özüniň ýaşap giden obasyny görmäge gelenini, çagalary bilen bir hepdeläp biziň obamyzda myhmançylykda bolanyny aýtdylar. Şol hem meniň täzedan galama ýapýşmagyma, powestiň 2-nji bölümüniň döremegine sebäp boldy. Siziň halajagyňyzy-halamajagyňyzy bilemok. Ýöne bu powest hem 1978-nji ýylda geçirilen respublikan konkursda baýrak aldy.

Men powestiň ikinji bölegine «Arkadagym — agtyklar» diýip at goýdum. Gürrüň bermek gezegini hem uruşda wepandan bolan atalarynyň adyny göterýän agtyklaryna berdim. Çünki atalaryň däbini ogullary, agtyklary ýöretmeli ahyry. Şeýle dälmi?

GIRIŞ

Siz biziň obamyzda belet dälisiňiz. Şonuň üçinem gürrüňe başlamaga howlukmalyň. Ozaly bilen, men sizi tanyşdyraýyn.

Biziň obamyz iki boýy tally ýabyň ýeňsesinde, aşak-ýokary oturan uzyn hatar. Beýleki obalar eýýäm posýologa göçdi. Biziňkileriň öwrenişen ýerimiz diýip göçesi gelenok. Göçmesine-hä, bular hem göçerdiler-le. Ýöne uruş turansoň, göçmek ýada düşýärmä.

Aşak çetinden başlaýyn. Ilki ýekeje tamkepbe bardyr. Ol Durdygylç agalaň öýi. Bir özi ýaşaýar. Bir gözi şikesli ogly bardy. Ol hem işçiler batalýonyna gitdi. Ondan bärde gapdaly eýwanly tamly bir gara öý otyr. Bu — Muhat agalar. Bu öýe Muhat agaň özi, aýaly Geňlijemal eje, gelni Şeker girip çykýar. Bularyň hem ýekeje ogullary bardy. Adyna Baýram diýerdiler. Ol mugallymdy. Baýram urşa gidensoň ýerine onuň gelni Şekeri mugallyma etdiler. Üçünji Belli ussalaryň öýleri. Ol obamyzyň arzyly adamydy. Eli hünärlidi. Kolhozda ussa bolup işleýärkä, uruşdan hem ozal goşun gullugyna gitdi. Aýaly Ajapsoltan gelnejem ussadanam gowy. Işiklerinden geçip barýansyň, ylgap çykar-da, etegiňe ýa tahýaňa bir zat guýar. Ol künjüli gowurgadyr, patrakdyr, erik şäniginiň maňzydyr. Käte bagtyň işlese, pampaza ýa kemptut bolaýmagam ähtimal. Olar bilen goňşy bolup Mürtiler otyr. Oňa özi ýok ýerinde köplenç Mürti gul diýýärler. Ýetginjek mahaly obamyza düşüp galypdyr. Eýranly. Kyrk-kyrk baş töweregi ýaşy bar. Baş-alty ýyllykda adamsy ýogalan Ogulnyýaz diýen aýala öýerdiler. Çülpeje çagalary-da bar. Mürti urşa-da gitmedi, işçiler batalýonyna-da. Ondan bärde Çary kelleriň iki tamy bilen gara öýleri otyr. Bular köplükdi. Iki uly agasy, kakasy fronta gidipdi. Iki gelnejesi atasy öýünde gezip, şo ýerde işläp ýörler. Çary keliň ejesi bilen olaryň oňşuklary bolmady. Bu jaýlarda Çary kel bilen ejesi ýaşaýar. Bulara duldegşir diýen ýaly ýene bir kiçijik tam otyr. Ol Ýagşygözel gelnejemiňki. Adamsyny gowy tanamok. Özi okuwly adam diýýärler. Fronta gidipdir. Ýagşygözel gelnejemleň bärsindäki iki tamyň gapysy men özümi bilelim bäri gulply. Eýeleri iki sany sallahmyşyn. Bir ýerden göçüp gelipdirler. Tam salan badyna, ikisem kolhozyň goýnuna çopançylyga gidipdir. Olar hem häzir uruşda diýýärler. Öz öýümüz bilen Daňňylaň öýi barada aýdyp oturjak däl. Ýokary çetde, obadan ep-esli üzňe, alaňyň üstünde ýene bir ak öý bar. Gapdalynda-da meňzeşje-meňzeşje kiçijik üç tam. Bu öý Baýly sopulaň öýi. Bu öý barada dolurak aýtmaly. Baýly sopy diýilýäniň alty gyzy bardy. Dördüsini satdy. Iki sanysyny gelin bolup baran ýerinden aýrylyşdyryp getirip, ikilenç satdy. Iň uly gyzy uruş başlanaly bäri şu ýerde ýaşaýar. Akga lemmik diýen agtygy bar. Biz bilen bile okaýar. Iň kiçi gyzy harman ýaly bolup, öýünde gezip ýör. «Ýolbars», «Gulakly» diýen iki iti bar. Biri ala, biri sary. Ol bu itleri hem gyzlaryny gabanýany üçin saklaýarmyş. Özi öwlyýäň müjewüri hem jerçi. Baryş-geliş edýäni ilerki obadan Abdyl hojam.

Ine, biziň obamyz diýýänim. Indi gürrüňimize başlabersegem bolar.

1- nji bap: BULARA ÄJIT-MÄJIT DIÝERLER

Diýseler diýibersinler. Men indi ynanamok. Agşam ýataňda ukyň tutmasa, ýüze barýança sanaýmalydyr diýen gürrüň ugursyz zat. Ynha, men haçandan bäri uklap bilmän ýatyryn. Her näçe sanasamda, gözüme uký gelenok. Adam bir zady ünji edinip ýatsa, uklap bilmez diýýärler. Mende ünji näme işlesin. Garnym dok. Gün ýaşanyndan soňam bir çanak bulamak içdim. Dogry, ony enem ikimiz içdik. Ýöne ol gaty haýal içýärdi. Men çalt-çalt içýärdim. Çemçämem enemiňkiden uludy. Ol iň soňunda çanak ýalamak gezegini maňa berýär. Hawa, garnym dok. «Garny doka bela ýok». Mende ünji näme işlesin. Eýsem näme üçin uklap bilmeyärkäm? Kirpigim çalyşdygy bes, şu günki mekdebimizde bolan waka gözümiň öňünde. Ýa şony ünji edinyärmikäm. Aý, ýok-la. Bu ýerde meniň ýazygym ýok ahyryn.

Size gürrüň bereýin. Mende çigit ýalyjak-da günäň ýokdugyna siziňem gözüňiz ýeter.

Iň soňky sapagyň öň ýanydy. Klasdaşlarymyň biri bilen myssyk pökgini depip, kowalaşyp ýördüm. Kimdir biri gözüne urlan ýaly gygyrdy.

— Haý, Kösse, ýet! Daňňyny urýalar!..

Ylgap gelsem, oglan bary hümer. Çary kel Daňňyny bagyrdadyp basyp ýatyr. Günälini, bigünäni saýgarjak bolup durmadym. Bökdüm üstüne Çary keliň. Boýnuna golumy salyp, Daňňyň üstünden agdarjak bolýaryn. Edil ýelmeşen ýaly. Aýagyndan çekip aýyrjak boldum, onda-da çüýlenen ýaly. Geň zat: öz-ä basyp ýatyr, özem aglaýar. Biz-ä hemişe aşagyndaky aglarmyka diýýärdik. Aljyrap, şyrdakly kellesine ýumruklap ugradym. Şol barmana-da oglanlaň biri gygyrdy.

— Şyrdagyny zyň, şyrdagyny. Keliň şyrdagyny zyňsaň, jany bolmaz...

Penjäni urup, şyrdagyny aldym. Ýöne şyrdakdan ozal özüm allowarra zyňlyp düşdüm. Ýagyrynma urlan penje içimden geçäýdimik-ä diýdim. Hasanaklap turdum. Daýaw adam bir eli bilen Çary keliň, bir eli bilen Daňňyň ýakasyndan tutup silterleýär.

— Häk, haramzadalar, siziň ýadyňyza uruşmak düşýärimi!..

Mugallymlaryň ählisi üýşdi. Çary kelem aglaýardy, Daňňam. Oglanlar agzynyň ýetişdiginden gepleýärdi. Biri Çary keliň tarapyny çalýar, beýlekisi Daňňyň. Çary keliň gulagy gara gan. Ol Daňňyň köýneklerini hem agyn gan edipdir. Mekdebiň gapdalyndaky üýşmek çägeden sepip, onuň gulagynyň ganyny duruzjak bolýarlar. Men aňkaryp durun. Elimde-de Çary keliň şyrdagy. Soň ony doktora äkitdiler. Daňňy ikimizi direktoryň kabinetine dykdylar.

— Biz-ä çaga-da gördük welin, bular ýaly çaga-ha görmändik... Bulara çaga diýmezler, äjit-mäjit diýerler — diýip, hemmeden beter Şeker mugallym janygyar. — Haý-küş edilmese, biri-biriniň etini iýjekler...

— Owarra edip, türmä saldyrmak gerek.

— Eý, Alla jan, bu çagalary başaranyň başyna diýäýmelidir-le. Heder etmese, bulaň etjek zady köpdür. Ýöne çaltrak öňki mugallymlary gelsin diýiň, doganlar...

— Milisiýa habar etmek gerek. Ikisinem äkitsinler...

Duran gelin-gyzlaryň hersi bir zat diýip, Şeker mugallymyň aýdanynyň üstüne goşýardy.

Mekdebimizde ýaşy altmyşa ser uran ýekeje erkek mugallym bardy. Oňa

Illi aga diýýärdiler. Direktoram şoldy. Öňňesi birki ýyllykda ýedinjini gutaran gelin-u-gyzlardy. Olar bir-birinden jibrinýärdiler. Direktor üçin welin hiç zat bolmadyk ýalydy. Öňündäki kagyzlary döwür otyrdy. Ýüzünem galdyranokdy.

Klasa girmäge jaň kakylady.

— Bulara berk temmi bermek gerek — diýip, mugallymlar çykyp gitdiler. Diňe Şeker mugallym galdy.

— Näme sesiňizi çykaraňzok, Illi aga. Men-ä şol klasa girjek däl. Ynha, žurnalyňyz...

Ol elindäki žurnaly direktoryň öňüne oklap goýberdi. İçinden pahallary çykyp duran köne diwanda oturyp, aglamaga başlady.

Direktor öňüne zyňlan žurnaly bir ýana süýşürdi-de, ýene sesini çykarman, öz işine gümrüdenip otyr. Şeker mugallymyň bolmajysy boldy. Ýöne gahardan sesini çykaryp bilenok. Diňe gapynyň agzynda ýüzüni diwara berip, Daňňy aglap dur. Içi-içine sygman sojaýar.

Illi aga ahryryn äýneginiň ýokarsyndan Şeker mugallyma seretdi.

— Iki sany çaga uruşdy diýip, žurnaly zyňyp durmak aýyp dälmidir, Şeker?!

— Illi aga, bu ýöne uruşmak däl ahryry. Hol, aňyrky ýigit Çary neressäň gulagyny agzyna salypdyr-da, çeýnäp ýatyr. Bize dagy barmysyňam diýenok. Ýoldan geçip barýan bir adam aýyrady...

— Bilýän, bilýän. Eşitdim. Ol hakda bular bilen özüm gürläşerin. Ýöne seniň beýdip durşuňy geň görýän. Sen okatma, men okatma, kim okatsyn bulary. Munyň bolanok, keyigim. Bar, žurnalyňy al-da, klasa gir. Milisiýa çagyrmalymy, gazamat etmelimi soň görübereris.

Şeker mugallym žurnalyny alyp, tasanjyrap çykyp gitdi. Illi aga ýerinden turdy. Ilerik bakyp duran penjiräniň öňüne bardy. Ýeňsesini öwürüp durşuna-da gepledi:

— Hawa, Daňatdy han, aýdyp dur. Näme boldy?

Daňňy içi-içine sygman, öňküsindenem batly sojap, aglap başlady.

— Ilki onuň özi basyp, Daňňyň garnyna münüpdür ahryryn — diýip, men Daňňyň tarapyny çalyş jogap berdim.

— Men senden soramak, Kösse. Men Daňatdydan sorayan ahryryn...

Soň geplemedim. Öwran-öwran sorady. Daňňydan jogap bolmady. Elini ýüzünden aýyrman, şol aglap dur.

— Bolýar-da, aýtmasañ aýtma — diýip, Illi aga gezmeläp başlady. Daňňy birden:

— Men urşamok — diýdi.

— Eýsem, köynegiňdäki ganlar nireden boldy?.. Paýlaşyp bilmeyän zadyňyz näme?

Illi aga gaharlanjak ýaly etdi. Daňňyň üstüne abandy.

— Men urşamok. Meniň henize çenli biri bilen urşanymy gören ýokdur. Maňa kim uruşdy diýse, ýalan aýdypdyr...

— Heýlemi? — diýip, direktor nämänidir pikir edip dymdy-da, ýerine geçip oturdy.

Dogrudanam, Daňňyň urşanyny gören ýokdy. Ýogsam klasda nämeler bolmaýar. Bir gün täzeje köynegine biri syýa dökende-de uruşmandy. Oglanlar gül ysgadan bolup, burnunyň içine temmäki dykanlarynda-da, ol uruşmandy. Meniň welin beýle diýmäge hakym ýok. Baş-alty günlükde-de mekdepden gaýdyp gelýärkäk, Baýly sopyň agtygy Akga lemmik bilen urşupdym. Özem bolgusyz zadyň üstünde-le. Uruş hakda gürrüň edişip gelýärdik. Men: «Biziňkiler ýeňer» diýdim. Olam: «Faşistler ýeňäýmes-e» diýdi. Men sakga durdum:

— O näme üçin faşistler ýeňmelimişin?.. Kim aýtdy saňa şony. Bar, senem şolaň arkasyna hopba bolaý. Şonda-da ýeňmez...

— Sen hopba bolaý. Men näme faşistlep ýeňenine begenýändir öýdýämiň?

— Eýse näme «faşist ýeňäýmese» diýen bolýañ?

— Men diýemok, how, babam dagy şeý diýýä diýdim-ä saňa...

— Seň babaň ýalan aýdypdyr.

— Babam bilen işiň bolmasyn. Onuň adyny tutma.

— Tutaryn. Seň şo sopy babaň işi çypdyryp ýörmek...

— Tutma diýdim babamyň adyny.

— Tutaryn.

— Tutmarsyň.

— Tutaryn.

Biz ilki südenekleşdik. Soň ýumruklaşdyk. Ol maňa görä daýawrak. Ýöne ýüki saman. Göreşip ýykanyny, urşup ýeňenini gören ýok. Şonuň üçinem oňa Akga lemmik diýýärdiler. Men ýykyp, garnyna mündüm. Tä «jan aga» diýýänçä goýbermedim...

Direktor şu mahal geplemän oturyşyna şony ýatlar öydüp gorkdum. Ýöne menden hiç zat soramady. Bir aýdany.

— Senem aralamaga derek özüň urşupsyň-da? — diýdi. Direktor soň hem köp gaýtalady: — Näme üçin uruşdyň, Daňatdy? Bir zadyňy aldymy, sögdümi?

Daňňyň şol lal-jimligi.

— Baryň, gidiň öýüňize. Ertir milisiýa çagyryp, gazamada äkitdirjek.

Ýüzümüzizi sallaşyp, çykyp gaýtdyk. Tä öýümize ýetýänçäk, bir agzam gepleşmedik.

2- nji bap: BULARY GAZAMAT ETMEK GEREK

Näwagt uklap galanymy bilemok. Ertir kelläm agyryp turdum.

Şeker mugallymyň: «Bular çaga däl, äjit-mäjit» diýeni ýene ýadyma düşdi. «Äjit-mäjit diýilýän nähili zat bolýar?» diýip, enemden soradym. Olam: «Erbet zatdyr, oglum. Äjit-mäjit gelse, ahyrzaman bolarmyş» diýdi. Ahyrzamanyň nämedigini soradym. Ol öňküdenem beter gorkuzdy.

Kitaplarymy alyp, öýden çykdy. Ýöne mekdebe tarap aýagym ädilmedi. Daňňylara bardym. Koridorda durup, içerik boýnumy uzatdym. Yza çekiljek boldum.

— Kössek, hany bäräk gir! — diýip, Daňňyň ejesi ysgynsyz seslendi.

Girdim. Göwher gelnejem ep-esli wagt bäri syrkawdy. Ýöne beýle horlanandyr öýtmeýärdim. Ýorganyň içinde otyr welin, elleri dagy çöp ýaly bolup gidipdir.

— Düýn mekdepde Daňatdy kim bilen uruşdy?

Men iki egnimi ýygryp, Daňña seretdim. Ol düýpde tünňerilip otyr. Ejesiniň käýýändigini belli.

— Men-ä bilmedim... Hiç kim bilenem urşan däl bolaýmasa...

— Heýlemi?.. Ikimiz dil birikdirdik diýseňiz-le, men onuň urşanyny-uruşmanyny gelen badyna aňdym. Köýnekleri gara-gan. Uzyn gije-de basyrganyp çykdy...

Men sesimi çykarman, gözüme tegeläp durun. Tutulaýdyk öýdýän diýip, içimi gepledýän.

Göwher gelnejem Daňña seretdi-de, şeý diýdi:

— Sen, oglan, eşitdim-eşitmedim diýme. Kim bilen urşan hem bolsaň, bar-da, ýaraşyp gel. Şony etmän öýe gelseň, hezil bermen. Eýýäm atasynyň ýokdugyny bildirýä diýdirjek bolma. Eşidýämiň?

Daňňy zörledip aglady-da, ýüzüniň ugruna kitaplaryny alyp, daş çykdy. Öýden ýagşy aramyzy açanymyzdan soň, men oňa töwella etdim.

— Goýsana-aýt, aglamasana! Eje bolan käýýärem, uraram. Hany aýt, indi näderis. Çary kelden ötüňç sorarysmy?

— Öläýsemem soraman...

— Soraman gelseňem-ä ejeň...

— Ursa uraýsyn. Çary kele «günämi öt» diýenimden, ejemden ýenjilenim gowudyr.

Birsellem ol hem geplemedi, men hem.

— Daňňy, şu gün okuwa barmasak, näderkä, ä? — diýip, birden men ýol boýy edip gelýän pikirimi daşyma çykardym.

Daňňy sakga durdy. Ýüzüme seretdi-de:

— Be, menem şeý diýjek bolup gelýärdim — diýdi. — Gel, şu gün barmaly.

— Onsoň hem düýn Şeker mugallymyň aýdanyny eşitdiň ahyry. Milisiýa çagyryp, ikisinem eline berip goýbereli diýmedimi näme? — diýip, men gyssandym.

— Direktoryň özem: «Gazamat ederis» diýdi...

Biz ol gün okuw gutarýan mahalyna çenli onda-munda kaňkap geçirdik. Giç öýlänler ikimizem balagymyzy dyzomyza çenli çyzgap, ýata suwdan balyk gözläp ýördük. Bir görsek, ala sygryny idip, Çary kel geçip barýa. Ol bizi gördi-de, sygryny taşlap ylgady. Ol gelşine Daňňyny basa düşer öýtdüm. Araçy bolmaga taýýarlandym. Bardy-geldi urşaýsalar-da, her zat etmeli welin, indi Daňňydan Çary keliň gulagyny goramaly. Onuň yzynyň galmagaly köp bolýar.

Men, haýp, howsala düşüpdirin. Çary kel heniz ýabyň raýsyna ýetmänkä:

— Näme okuwa baraňok, heý, Kössek? — diýip gygyrdy. Soň suwuň içinde

aňkaryp duran Daňňa gözi düşdi. — O-how, Daňňam bamy? Salam, eý, Daňňy!

Daňňy sesini çykarmady. Çary kel onda-da göwnüne almady:

— Siz näme ikiňizem okuwa baraňzok? — diýip, ýene gaýtadan sorady.

— Sen barýan bolsaň, bolýa-da — diýip, men kineli jogap berdim.

— Mugallym sizi sorady. Öýüňize-de gaýtjak boldy. Onda-da mena aldadym. «Daňňy ýaranok» diýdim. «Kössegi hem enesi bir ýerik äkidipdir» diýdim. Bolupmy?

— Çynyňmy, eý, gaýtjak bolany? — diýip, Daňňy suwdan böküp çykdy.

— Duz jan ursun, gaýtjak boldy. Ýöne men şeý diýemsoň, gaýtmady.

Biz ikimizem Çary kele seretdik. Ol birhili gözümize gowy görnüp ugrady. Onuň gulagyna iod çalyň, sap-sary edipdirler. Indi öňki ýaly ganjaryp duranok-da, gatap, kesmekläp dur. Ol gulagyna seredýänimizi bildi öýdýän.

— Aý, zyýany ýok-laýt, gutular-da — diýdi. — Öten ýyl aýagymdan Baýly sopyň iti ýaranda nähilidi. Şolam gutuldy ahyry. — Ol çümre şyrdagyny has aşak basdy-da: — Dostjan, Daňňy, men seň göwnüňe degen bolsam, bagyşla, zaluwat, ýaraşaly — diýdi. Elini uzatdy. Daňňy elleşmejek bolsa-da, men ikisini elleşdirdim. Wah, «günämi öt» diýip, biriniň üstüne barmak kyn. Üstüne gelseler, onuň bilen elleşdirse bolýa-la.

— Çary dost, dogrujaňy aýt, bizi äkitmäge milisiýa geldimi? — diýip, men gorkyma soradym.

— O nähili milisiýa?!

— Bilmedik bolmasana. Bizi gazamada saldyrjak diýdiler ahyryn — diýip, Daňňy gözlerini tegeledi.

— Aý, Şeker mugallym sizi gorkuzjak bolup aýdýandyr-laýt — diýip, Çary kel arkaýyn gürlledi.

Men:

— Sen indi bizi okuwda görmersiň, Çary dost — diýdim.

— O näme üçin? — diýip, Çary kel ör-gökden geldi.

Daňňy:

— Balyk tutjak, yşgyn köwlejek, her zat etjek welin, okuwa barjak däl — diýip, meňkiň üstüni ýetirdi.

— Barybir, mekdepde-de onçakly öwrenýän zadymyz ýok — diýip, men oň üstüne goşdum.

— Ol aýdýanyňyz-a dogry-la. Mugallymalarymyzyň özlerem ýedinji klasy gutarmadylarmy näme — diýip, Çary kelem biziň bilen ylalaşdy. — Ýöne men-ä ýedinjini gutarýançam gatnajak...

— Ol öz işiň. Ýöne biziň barmajagymyzy hiç kime aýdaýmagyn.

Ol biziň okuwy taşlajak bolýanymyza gynandy. Soň ýene:

— Arkaýyn boluň. Gaýtam, baş-on gün mugallymlary aldab-a gezerin. Soň bolsa gözlemezlerem — diýip, gara görnümnden noqtasyny süýrüp barýan sygrynyň zzyndan şapadaňlap gitdi.

Biz tutunja balyklarymyzy konserwa gapyrjagyna salyp, Daňňylara gaýtdyk. Balyklar azam däl. Ýöne in ulusy barmakça bolansoň, konserwa gapyrjagy zordan ýarsyndan etdik. Daňňylara gaýtmagymyzyň sebäbi bar. Birinjiden-ä, Çary kel bilen ýaraşdyk. Kim ötünç soranda näme, ýaraşsak bolýa-da. Ikinjidenem, balyklarymyzy şolarda bişirip, ýarysyny Göwher gelnejeme bermeli. Balyk çorbasy dermanmyşyn.

Biz gelen badymyza, «Nät diň, urşanyňdan ötünç soradyňmy?» diýip, Göwher gelnejem sorar öýtdük. Ol biz bilen däl. Süýnüp ýatyr. Daňňy ikimiz balyjaklarymyzy kastrýula saldyk. Üstüne-de birki kürüşge suw guýup, gaýnatmaga başladyk. Suw gaýnap-gaýnap azaldy. İçine azajyk duz atdyk-da, dadyp gördük. Şorja, süýjüje çorba bolupdyr. Ýöne azajyk. Bir käse-de barly-ýokly. Ýarty käsesini alyp, Daňňyň ejesiniň baş ujunda goýduk.

— Turansoň içer-dä. Balyk çorbasy derman bolarmyş...

Men Çary kel bilen ýaraşanymyza çensiz begenýärdim. Mugallym bize gaýtjak bolanda, onuň aldaýşy ýadyma düşende bolsa, begenjimden saklanyp bilmedim:

— Sen Çary kel bilen nähak uruşdyň. O gowy-laý — diýdim.

Daňňy agzynda sorup oturan balyjagyny taşlap, ilki gahar bilen maňa seretdi. Soň sarsman ýatan ejesine seretdi:

— Kim aýtdy saňa nähak diýip?

— Meň özüm bilýän. Çary kel gowy oglan ahyry.

— Şonuň ýaly gowy bolman geçsin... Erbet.

— Gowy. Erbet bolsa, saňa ýaraşaly diýip gelmezdi. Hany aýt, erbet bolsa,

näme diýip uruşdyň?

— Aýtjak däl. Gaýdyp sen şony menden sorama. Gördüň-ä direktora aýtmadym.

— Direktora aýtmasaň hem maňa aýtmalysyň. Ýa meniň bilen dostlugyň ýalanmy?

— Kössek jan, dost, gel, muny sorama. Näme diýseň edeýin. Ýöne, şony aýt diýme.

Ol şeý diýensoň, meniň has-da bilesim geldi:

— Aý, aýtmasaň, meni dost hasap etmedigiň bolýar.

Daňňyň damagy doldy:

— Ol maňa «Ýetim» diýdi.

Men sesimi çykarmadym. Daňňy gözüni süpürüp, ejesine seretdi.

— Bilýämiň, ony ejem eşidäýse, dälirär. Ol: «Gözüm açykka, saňa ýetim diýdirmen» diýýär.

3-nji bap: EJEM-Ä «KAKAŇ ÖLDI» DIÝÝÄR

Daňňy ýetim däl. Oň näme-de bolsa ejesi bar. Tüýs ýetim mendim. Meniň ejem ir ölüpdür. Onuň ýüz keşbini bilemok. Kakamyň soňky alan aýalyny bilýän. Garaýagyz, daýawdy. Geplände-de sesi erkek adamlaryňky ýalydy. Men ony erbet göremokdym. Köýnek-balagymy ýuwardy. Arassaja saklardy. Käte täzesini geýdirerdi. Ertirine, her gün turmankam, süýt ýyladyp: «Tur, köpük ýalajak bolsaň» diýerdi. Enemiň aýdyşyndan olar kakam bilen oňuşmandyr. «Ogluma oňat seredeňok, öňki aýalym gowudy» diýipdir. Soň ol hem çykyp gidiberipdir. Men onuň gidenini soň eşitdim. Ýogsam goýbermezdim. Soň köp mahallap kakam öýlenmedi. «Oglum, senem özüňe başyboguly bolýamy, gyz bolýamy bir zat al. Ýogsam, içeriň keşigini çekmek maňa agyr bolýar» diýip, enem günde iňirdärdi. Onda-da kakamyň öz aýdany, «Kössek jan ulalýança, öýe del aýal getirjek däl» diýýär. Eneme kyn düşýänini bilýän. Çay-nahara-da özi ylgap ýör. Ahyrsoňy bu durmuşdan özem ýadandyr-da, «Oglum, saňa gowy eje tapdym. Azajyk howlukma, getirjek» diýdi. Men begendim. Ýöne ýene maňa eje bolmady. Uruş turdy. Ilki başda urşa gidenleň birem kakam boldy. Enem ilin-günüň işini

edişip, ikimiziň iýjegimizi gazanýar. Ýüň saýýar, keçe basyşýar, gamyş çykaşýar. Ýekelliräkleriň ýanlygyny ýaýyp berýär. Käýarym kolhozam ýetim haky diýip az-owlak emleýär.

Men ýetim galamda, Daňňy ýetimligiň nämediginem bilenokdy. Ejesem, kakasam bardy. Hiç zada hor-zaram däldiler. Kakasyna Kelew han diýerdiler. Brigadirdi. Ol meniň kakama görä birki ýaş kiçidi. Uzyndy. Ol kakam bilen dostdy. Gyşyna gar ýagdygy bes. Ikisi gözüniň önüne gara çalyň, tüpeňli awa giderdiler. Towşan, towuk getirerdiler. Daňňy ikimiziňem gidesimiz gelderdi. Ýöne ýekeje gezegem äkitmezdiler. Keýkiriň tazysyny welin ýanlaryndan goýanoklar.

Kakam urşa gidensoňam uly baralgam şolardy. Daňňyň ejesem, kakasam meni gowy görerdi. «Mamur ýeňňe, näme kemçilik?» diýip, günde bir sapar kakasy gapymyzdan garardy. Ol kakamy ugratmaga gidemizde-de: «Yzyňdan arkaýyn bol» diýipdi. Hat ýazanda-da şeý diýýär. Nahar iýenlerinde, Daňňy ikimize bileje berýärler. Köýnek-balagymyzy ýuwmalı bolanda, enemiň özi itek-çomak ederdi. Ýöne tikiň-çatynymyz Daňňyň ejesi Göwher gelnejemiň boýnunydy.

Ine, bir gün Daňňyň kakasy bilen Ýagşygözel gelnejem barada oba ýaramaz gürrüň doldy duruberdi. Ol uzyn, owadan dul gelindi. Olary «Baýly sopy çäýirly ýapdan ot ýygyp ýörkä, gözi bilen görenmiş».

Biri ýalandyr diýýär, biri çynmyş diýýär. Her kim ýakasyny tutdy:

— Hiý, oba arasynda-da beýle masgaralyk bolarmy?

Göwher gelnejem, ilki bu gürrüňlere ynanmady. Soň onuňam ýüregini çişirdiler. Gün-günden Daňňylaň öýleriniň agzybirliги azaldy. Onuň kakasy bilen ejesiniň sene-mene edişip oturanlarynyň üstüne köp bardym. Beýle bolanda eglenmezdim. Daňňyny çagyryp, yzyna çykybererdim. Daňňyňam şo gün okuw bilen weji bolmazdy. Oýna-da goşulmazdy. Tukatlanyp gününü geçirerdi. Käte-käte öýlerindenem çykmazdy. Men ýeke oýnamaly bolýardym. Bir günem şeýdip oýnap geldim. Enemiň saçakda goýan ýartyja otly somsasyny iýdim-de, ýene çykyp gitmekçi boldum.

— Oglum, nirä gitjek bolýañ? — diýip, enem egnimden ýapyşdy.

— Daňňylara.

Men bu gün ertirden bäri olara barmandym.

— Sen olara gitme, balam, bu gün...

— O näme üçin? — diýip, geň galdym. Heniz enemiň Daňňylara gitme diýenini eşitmändigim. Ol kellämi sypalady. Ýakamy düzedişirdi. — Näme diýip barmaly däl, ene? — diýip, ýene soradym.

— Daňňyň kakasy gaçypdyr...

Men düşünmedim. Heý, kaka-da bir öýden gaçar eken-ow?! Men onuň kimden gaçandygyny, nirä gaçandygyny, göz önüme getirjek boldum. Hiç bolmady.

— Kelew han tüýs kelewligini edipdir. Iller-ä nalajy, urşa gidende maşgalasyndan aýrylýar. Bu welin... «Päl azman, bela gelmez» diýleni-dä.

Men sesimi çykarman, daş işige bardym. Enem ýene yzyndan gygyrdy:

— Jan oglum, barmagyn. Çarylar diý, Ýazlylar diý ötägit. Oýnara oglan kän ahyry...

Men «bor» diýsemem, Daňňyny görmän oňup biljek däldim. Nähili baranymy-da bilemok. Işiklerinden seretsem, Göwher gelnejem işe-de gitmändir, aglap otyr. Daňňam ýüzüni sallap, beýleki burçda otyr. Meni görde-de, onuň ýüzi ýagtylan ýaly boldy. Ylgap daş çykdy. «Azajyk garaş, Kössek» diýibem, ýene yzyna girdi.

— Eje, Kössek bilen azajyk oýnamaga gidäýeýin?..

— Gidäý, oglum, gidäý.

Biz obanyň ýeňsesindäki şaglawuk tarazyň ýanyna bardyk. Ol ýer Daňňy ikimiziň

baralgamyzdy. Aňyrdan lummurdap, uly nobur ýap gelýärdi. Taraza gelibem, bāşe bölünýärdi. Iki gyrasy tagta bilen rejeli berkidilen tarazyň germawly tagta köprüsi bardy. Şol köprüň üstünde oturyp, gatlanyň aşagyndan suwuň seslenip geçişine syn edýärdik. Bu hezildi. Näçe otursaňam ýadaňok. Yssylajak gümanyň ýok. Uzyn tallar al howada saýa salyp dur. Daňňy bu günem, öňküleri ýaly, aýagyny suwa degrip oturdy-da:

— Kössek, indi meniňem kakam ýok-da — diýdi.

Men bilsemem, bilmedik boldum:

— Nirä gitdi?!

— Öldi...

— Aý, goýsana, hany «öwliýä kessin» diý!..

— Ejem: «Sorana şeý diýip aýt» diýdi.

Ol soňra şol gürrüň çykanyndan soň ejesi bilen kakasynyň her gün sögüşendiklerini gürrüň berdi. «Ejem: «Ile çykarlygymyz galmady» diýip, kakam öýe gelse, iňirdäp otyr. Kakam: «Ýalandyr, ynanma» diýip, şunça aýdýar welin, ejem goýanok. Ahyrsoňy, kakam: «Indi gelmen» diýip, çykyp gitdi. Men zyzndan ylgadym: «Kaka, niräk gitjek?» diýip gygyrdym. Onda ol gaharly: «Ýagşygözeliň ýanyna!» diýip jogap berdi...

Men sesimi çykarman, ep-esli oturdym. Daňňy kakasyndan aýrylyşyna gynanyp, aglajak-aglajak bolýardy.

— Kakaň bolmanda-da, hiç zat bolasy ýok. Sen mert bol — diýip, men oňa göwünlik berdim. Ýogsam, Daňňy menden tegelek bir ýaş diýen ýaly uludy ahyryn. Daňňy:

— Ýok-la, aglajak däl-le — diýdi-de, ýene aglap başlady. — Men ejeme gynanýan...

4-nji bap: «BEREKELLA, GÖWHER GELIN, ÄR IŞINI BITIRDIŇ!»

«Aýallara traktor sürdürjekmişler» diýen gürrüň öňräk ýaýrapdy. Göwher gelnejemem ilkinji bolup, oňa ýazylanlaryň biridi. Daňňy ejesiniň traktorçy boljagyny häli-şindi gaýtalardy. Ýöne Daňňy näçe janygyp aýtsa-da, men-ä aýallaryň traktor sürjegine ynanmaýardym. Sebäbi, obamyzda aýal traktorçy göremok. Şonuň üçinem Göwher gelnejemiň traktoryň üstünde gyňajyny ykjadyp oturjagyny göz öňüne getirip bilemok. Bolsa-da, bu gürrüňi gün-günden köp eşidýärdim. Eşitdigimçe-de, ýöräp barýan traktoryň üstünde ejesiniň egnine ýapyşyp duran Daňňy göz öňüne gelýär. Oňa gözüm gidýär. Sebäbi, ol: «Men şýdip duraryn. Siz seredersiňiz. Men elimi bularyn» diýýärdi. Her gezek şeýle gürrüň edişemizde, men kemsinýärdim:

«Meniňem ejem bolsa bolmaýamydy. Ol hem traktor sürederdi. Menem egnine ýapyşyp durardym...»

Daňňyň agzyny suwardyp garaşýan güni geldi. Ol irden öýümize kürsäp girdi:

— Kössek, ýör, ejem şu gün traktor sürýär!

— O nä basymlaýt, eýýäm öwrenäýdimikä?

Biz Göwher gelnejemiň zyndan ýetjek bolup, ylgaşyp barýarys hem gürläýäris:

— Basymam bolsa, öwrenipdir. Ejeme sen hemme aýaldan gowy sürýärsiň diýipdirler... Ejeme şu gün traktor berýärler...

Daňňyň ejesiniň traktor sürýänini görjek bolýan ýeke biz däl. Eýýäm o ýere baran adam dygysyz köp eken. Barmaz ýalymy? Bu inňän täsin ahyryn. Henize çenli obamyzda ýekeje aýalyň-da traktora münenini gören ýokdy.

«Göwher gelin traktor sürýärmiş», «Göwher traktor öwrenipmiş» diýip, dumly-duşdan görmäge gelýän barha köpeliýärdi. Sähel salymda kolhozyň kiçijik ussahanasynyň öňündäki meýdança mähelle bary üýşdi.

Kolhozyň başlygy Agajan aga ozaldan taýýarlanyp goýlan traktoryň ýanyna bardy.

— Göwher, gel, gyzym, mün!..

Daňňyň ejesi ýaýdandy. Utanjak ýaly etdi. Utanmaz ýalam däl. Garry-ýaş, aýal, oglan-uşak hemmäniň gözi şonda. Adamlar hem ýerli-ýerden «Utanma, mün-de mün» boluşdylar.

Göwher gelnejem mündi. Başbogusynyň ujuny ýygnaşdyryp, ornaşykly oturdy. Ozal çalaja tarlap, işläp duran traktor goýy tüsse çykardy-da, ýöräp ugrady. Garry adamlar aňk boldy. Aýallar ýakasyny tutdy. Biz el çarpyp gygyryşdyk. Biri-birimizi iteläp, gygyryşdyk. Biri-birimizi itekläp, zyzyndan ylgap başladyk.

— Haý, berekella, sürüber, gyzym! Özüňem meniň yzyndan sür. Obanyň ortasyndan sür! — diýip, Agajan aga donuny egnine atyp, traktoryň önünden hompuldap baryardy.

Başlyk pyýada önünde, Göwher gelnejemem traktorly zyzynda, obanyň içinden okkessirme geçdiler. Bizem zyzyndan galmadyk. Obanyň ähli oglany hem bize goşulyp, barha-da köpelyärdik. Başlyk ony obanyň içine aýlap çykdy. Soň ýene öňki ugran ýerine dolanyp geldiler. Agajan aga bir ýylgyrды:

— Berekella, Göwher gelin, är işini bitirdiň. Siziň ýaly gelinlerimiz barka, ýigitleriň ýokdugyny bildirmeris. Bu gün gaýt-da, dynjyňy al. Ertir ekişe çykarys.

Agajan agany obamyz sylaýardy. Şonuň üçinem ol kolhoz gurlaly bäri, başlykmysyn. Obanyň adamlary topar-topar bolup, fronta gidensoň, aýallara traktor sürmäni öwretmeli diýenem ilki şo bolupdyr. Ýalbaryp-ýakaryp, on aýaly okatdyryp başlaýar. Onuň bu wagt Göwher gelnejemi yzyna düşürüp, obaň içinde aýlap ýörmesiniň-de öz sebäbi bar eken.

«Agajan aga aljyrapdyr. Heleýlere traktor sürdürüp, eňeginiň dynjagyny-dynmajagyny bilenokmyka?» diýen ýaly gürrüňler soňky günlerde has köpelişdir.

Başlyk şeýle diýýänlere göz edip şeýdýärdi. «Gör, biziň gelinlerimiz nämeleri

başarmaýar» diýýän şekilde Göwher gelnejemi traktora mündürüp, oba-oba aýlaýardy.

Göwher gelnejem ilki günler ýaşuly traktorçyň gözegçiliginde sürdi. Bir hepde geçensoň özbaşdak sürdi. Gündizlerine-de sürdi. Gijelerine-de sürdi.

Daňnyň ejesiniň kolhozda işleýşine ozal hem hemme kişi beletdi. Bilini ýasy guşak bilen mäkäm guşap, agyr gazylar gazardy. Erkek adam ýaly, aýagyna çepek geýip, orak orardy. Desse çekerdi. Indem, ynha, Kelew han öýkeläp giden badyna, özi bilen bile traktor öwrenmäge başlan aýallaryň arasynda ilkinji bolup, traktory tarladyp ýör. Ýöne, arman...

Enem-ä: «Oňa göz degdi» diýýär. Men onçasyn-a bilemok. Sebäbi, heniz göz degende nähili bolýandygyny görmändim. Ýöne gutulgysyz derde ulaşanyny welin soň bildim.

Ol obadan açygrakda gije ýer sürüp ýör eken. Sürýän ýeri hem «eýe» bar, «jyn» bar diýlip gürrüň edilýän köne galanyň içidi. «Pylany suw tutup yörkä, ot görükdir», «Pylanyny «şayly gelin» kowalapdyr»... diýen ýaly gürrüňleriň ählisi şu ýer bilen baglydy. Daňnyň ejesi hem şu gürrüňleri göwnüne getirendir-dä. Ol kartaň aňry çetine ýetiberende, gabat garşysynda ýylp-ýylp edip, bir ot görünýär. Onsoň, birden iki bolýar. Soň ol otlar böküp, aýlanyp, bir gözden ýitip, bir ýanyp, ahyram süýnüp, sönüp gidýär. Göwher gelnejem onda-da sürüp barýarmyş. Ine, birden traktor kartaň aňry çetine çykyp, yzyna öwrülende, Göwher gelnejem ýeňsesine garasa, çym-ak uzyn adam traktoryň plugyna dyrmaşyp gelýärmiş. Başynda ak sellesi barmyş. Ýüzleri hem ak ýuwha ýalymyş. Daňnyň ejesi gygyrypmy-gygyrmanmy, ony eşiden ýok. Diň arkan ýykylýar. Her zeýilli pluguň öňüne gaçaýmandyr, hernä. Ýykylan ýerinde, traktoryň üstünde durupdyr. Traktor bolsa, gelip-gelip, salma girensoň, özi ýatypdyr...

Gije öýlerine getirdiler: «Gorkandyr, okatmak gerek» diýip, Abdyl hojany çagyrdylar. Ol geldi-de: «Hudaý bu gelne göz görkezipdir. Hergiz Allanyň halamajak işlerine baş goşubermeli däldir» diýip, gitmek bilen bolubardi.

— Hojam aga, doga-tumar bir berip git ahyry — diýip, enem ýalbardy. Ol gidip

barýarka şeýle diýdi:

— Indi muňa doga-da kär etmez, tumarda. Kyrk güne ýetmän öler. Ýüregi ýarylypdyr.

Agajan aga has-da elewredi:

— Wah, bu gelin ot-da görmändir, jyn-da. Bu bir päliýamana uçrapdyr. Arman, o näkesiň kimdigini bilip bilemok. Şu gelniň allanäme traktor sürüp ýörenini görüp bilmändirler...

Agajan aga ertesi ýörite özi şähere gidip, ony-muny görüp, harby gospitaldan doktor getirdi. Ol hem eýleş-beýleş em salgý berdi. Bary peýdasyz boldy. Gündünden dert basmarlady. Derdi agyrlaşdygyça-da, azary Daňňy boldy:

— Ýekeje balam, sen indi ýetim galaýmaly bormuň? Atasyz ýetim galanyň azmydy... Ýok, ýok, men saňa ýetim diýdirmen. Men gutularyň...

Göwher gelnejem gutulmady. Obamyzyň bir topar adamsy gidip, ony Apbasabatda jaýlap geldiler. Dogrudanam, Daňňy ozal ejesi barka, ýetim däl ekeni, indi ýetim boldy. Daýylary äkitjek boldy, onda-da, göwnemedi. Olam indi bizde ýaşayardy. Gijesine Daňňy ikimiz olaryň tamynda ýatýardyk, enemem öz öýümüzde.

5-nji bab: «NÄME, AGAÇ AÝAKLY ADAM GÖRMÄNMIDIÑIZ?»

Bu gün şat habar bilen örledik. Enem geldi-de:

— Turuň, ogullam, agşam Belli ussa uruşdan gelipdir, baryň, salamlaşyň! – diýdi.

Daňňy ikimiz biri-birimizden öň barjak bolup ylgadyk. Enem yzymyzdan gygyrdy:

— Gyýw, baryp sömelişip durmaň. «Sag-aman gelipsiň, gözüň aýdyň» diýiň!

Barsak, Belli ussalaň öýlerine obaň adamlarynyň biri girip, biri çykýar. Bizem çekinmän girdik:

— Salawmaleýkim, Belli aga. Gözüň aýdyň! — diýip, Daňňy ikimiz birden aýtdyk.

— Waleýkim, Daňňy han, waleýkim, Kössek jan. Tüweleme, goçak ýigit bolaýypsyňyz-ow — diýip, ol taýaga ýapysyp, laňña galdy. Biz bilen elleşdi. Soň dik duran ýerinde herimizi bir goltugyna gysdy. Biziň ikimiziňem gözümüz onuň agaç aýagyndady. Ol ýylgyrdy-da:

— Näme, agaç aýakly adam görmänmidiňiz? — diýdi. Soň ak ýaglygyň üstüne dökülgi duran dörtburç gantlardan herimize üç-dört düwür berdi. — Alyň, iýiň, inerlerim. Geň galmaň, çep aýagymy faşistler alyp galdy...

Biz heniz agaç aýakly adam görmändik. Ony nädip seplediler-kä? Agaç aýak bilen ýöräp bir bolýarmyka? Üsti-üstüne sorag ýagdyrasymyz geldi. Emma bir soragam berip bilmedik.

— Baryň, göz hakyňzy alan bolsaňyz, oýnaň — diýip, ortarada gomalyp oturan Baýly sopy seslendi.

— Degme, otursynlar-la, sopy aga — diýip, Belli ussa biziň kowulmagymyzy halamady. Ýüzüň alnansoň, durup bolýarmy. Daňňy ikimiz biri-birimiziň ýüzümize seredişdik-de, çykmak bilen boluberdik.

Eýýäm daşaryň gurrul-çurruly köpelipdir. Illi aga bilen Muhat aga Ajapsoltan gelnejemiň bakyp oturan öküçesini soýjak bolup ýörler. Muhat aga:

— Hakyt, ine bolaýdy. Tüýs wagtynda geldiňiz. Tä özüm boldy diýýänçäm, daşañ duruň! — diýip, dört küzäni çatyp, eşegiň üstüne atdy-da, Daňňy ikimizi suwa ugratdy.

— Sekiz gazan ataryljakdyr, gaty haýdaýmasaňyz ýetişmersiňiz! — diýip, Illi aga-da pugta sargady.

Biziň okuwy taşlamak hyýalymyz başa barmady. Iki gün barmadyk welin, üçünji gün turmankak, Şeker mugallym gelip, ikimizi hem mekdebe alyp gitdi. Illi aga

şonda-da bize käýemedi.

— Indikile beýtmezler-le, şeýle dälmi, oglanlar? — diýdi-de, biziň jogabymyza-da garaşman: — Baryň, okaberiň! — diýdi. Ýöne biz şondan soň Illi agaň gözüne görünmäge utanýardyk. Bir ýerden gelýänini görsek, gizlenýärdik. Şu mahal hem okuwdan gürrüň açmasa, gijesi bilen suw çek diýse-de, çekmäge kaýyldyk. Onsoň hem bu gün Belli ussa geldi ahyry. Onuň ýaly gowy adam başga barmyka beri!..

Biz eşege syrtaşyp, birki sapar suwa gatnaýançak, Illi aga dagy eýýäm semiz öküzçäni läş edipdir. Et diýeniň küde bolup ýatyr. Ajapsoltan gelnejemiň ökjesi ýere degenok. Iki ýana ylgaşlaýar. Biziň ýanymyzdanam ümsüm geçenok:

— Berekella, jan ogullar, haýdaň bakaly. — Soň göläň etini pudarlap duran Illi aga gygyrýar: — A-ýu, Illi molla, aşyk ýalysyny hem goýaýyjy bolmagyn. Bary gazana girsin. Nan bolmasa-da, obany etden bir doýruň!

Obada tamdyra barylmaýanyna ep-esli wagt bolupdy. Her kim tapanjasyny ýarmadyr bulamak edinip iýýärdi. Belli ussa gelen badyna çorbany goýaldar ýaly bäsje kilo ýarmalyk gözlemäge goňşy kolhoza iberilen adam boş geldi. Öküzçäň etini gaýnadyp iýäýmekden başga çäre ýokdy. Birden palta bilen sazак owradyp duran Mürti paltany taşlady-da ötägitti. Salym geçmänkä hem arkasyna ýarty çuwal bugdaý alyp geldi:

— Ajapsoltan, gelinlere paýla, un etsinler. Bugdaýdyr şu...

— Bugdaý... Ýarty çuwal bugdaý!...

Göz açyp-ýumasy salymda bu ses dilden-dile geçdi. Her kim edip duran işini taşlap, Mürtiň getiren çuwalynyň ýanyna bardy. Dogrudan-da, sary erik ýaly, ýarty çuwal bugdaý. Kim elläp görýär. Kim ysgap görýär:

— Ýeri, how, Mürti, sen muny nireden aldyň? — diýip, Muhat aga ojagyň başynda aýlanyp ýören Mürtä gygyrды.

— Siziň işiňiz bolmasyn, un ediň-de nan bişiriň. Soň aýdaryn.

Her niçigem bolsa, tä Mürti bu giden bugdaýy nireden alanyny aýdýança, hiç kimiň oňa el degresi gelmedi.

Mürti kiçijik oglanjykka biziň obamyza düşen eýranlydy. Ýöne Mürtiň heniz eli egrilik edenini gören ýok. Türkmeniň döp-dessuryňy oňat bilýär. Jepakeşlikde oňa obamyzda taý ýok. Kolhozda haýsy iş agyr bolsa, Mürtiň gerdeninde. Eli hünärli. Boşrak wagtlary suwag edýär, edil ýag çalnan ýaly. Işiginiň odun-çöpüni göreninde, Mürti küre otlaýakmyka diýäýmeli. Il ony gaýry milletden diýenok. Oňa töründen orun berýär. Olam özüni gaýry saýanok. Ýöne her niçigem bolsa, bu günler onuň öýünden ýarty çuwal bugdaýyň çykmagy adamlary geňirgendirdi. Şeýle bugdaý Mürti däl, her kimiň öýünden çyksa-da geňdi.

Ahyr bolmajagyny bilip, Mürti düşündirdi:

— Düýn suw nobatym dälidi. Meýdana çöp ýygмага gitdim. Gyzgan ýygyp ýördüm. Görsem, bir alakaň hininden garynjalar şeýle bir däne çekýä, hiý, goýaý. Diýdim, gel, köwüp göreýin. Köwüberdim, köwüberdim. Hin gidip otyr. Agzy daneli garynjalar bolsa barha köpelyär. Ine, ahyryn görsem, uly bir çukur bugdaýdan doly. Eşegime içirgi eden köne çuwalyma salyberdim. Ynha, görýäňiz. Ujundan bir okara aýryp, çagalardan Durdygylyç aga iberdim...

— Hany çagalaryňa?

— Adamlar, wagty gijikdirmeseňiz-le. Günortan işgärler gelerine ýetişdireliň — diýip, Mürti gyssandy.

— Berekella, inim, Mürti! Seniň bu ýagşylygyňy Belli ussa-da unutmaz, oba-da — diýip, Muhat aga çuwalyň agzyny çöwürdi. — Hany, gelinler, durmaň, getiriň kersenleri. Derrew ikibir-ikibir degirmenleriň başyna çöküň.

— Bolmasa, ýarysyny alaýsak näderkä? Neressäň azaň edenje zadyndan çagalary iýsindä — diýip, Ajapsoltan gelnejem ýaýdanjyrady.

— Bir gysymynam goýmaň, üwäň. Náme, Mürtiň çagasy iliňkiden artykmyşmy?

— diýip, Mürti gaharlanjak boldy. — Hudaý maňa ony şu toýa ýarasyn diýip beren bolsa bildiňizmi?...

Gelinler, gyzlar şobada paýlaşyp, üwäp başladylar. Salymyny bermänem hamyr etdiler. Işige ýazylan baş-alty saçagyň üstüne tamdyr-tamdyr petir çörek gelip başlady. Adamlar çörekleriň gatyny açyp, hem dograýardylar, hem «gözümüzden uçupdyr, gurbany boldugym» diýip, ýüzlerine sylýardylar.

Öküzçäň bişen etini tüýdüp-tüýdüp, soganly dograma gardylar. Muhat aga eti alnan ýilikli süňkden doly çanagy depesine göterdi-de, gygyrdy:

— Hany, oglanlar, meniň yzyna düşüň!..

Bize gygyrmak nämä gerek. Haçan süňk paýlanarka diýip, gözümüz şondady ahryryn. Onuň iýmesindenem beter, paýlanýarka maňa-da bolup, almasy hezil.

— Alyň, sizi bir hezil etdireýin! — diýip, Muhat aga hemmeden öň iki sany ýilikli omaçany Daňňy ikimiziň elimize tutdurdy. — Ýöne, eşitmedim diýmäň, iýen badyňyza obadan çanak ýygnamaga gitmelisiňiz!

Soň ol çep eliniň üstünde saklap duran çanagyndan eline ilen süňki alyp, töweregindäki uzap duran ellere paýlap ugrady. Käbirleri iki aldy. Çary kel ilki alan ullakan pilçesini bir eli bilen ýeňsesinde gizläp, ýene bir oňurga aldy.

Oljasy oňanyna begenip, soň olam biz bilen çanak ýygnamaga gidermen boldy. Daňňy ikimiz eşege syrtlaşdyk. Çary kel aýagy ýalaňaç önümüzden haýdap barýar hem süňk gemirýär. Ilerki oba ýetip barýardyk.

— Heý, oglanlar, duruň hany — diýip, eli sumkaly bir adam sygyr ýatagyň ýeňsesinden öwrüldi. — Siz Muhat agalaryň öýüni bilýäňizmi?

— Hawa, bilýäs.

— Bilýän bolsaňyz, size bir hatjagaz bereýin welin, şony Muhat aga eltip beriň! Oglanlar, haty jübiňizejik salyň-da, entek toý sowlansoň beräýiň, bolýamy? —

diýip, aňyrrak baranson gygyrды.

Biz toý sowlaryna garaşyp biljek däldik. Çary kel sygryň dili ýaly mämişi kagyzy gysymyna gysdy-da, yzyna ýelk ýasaýdy.

Daňňy ikimiz ullakan horjunyň iki gözi dolýança çanak ýygnadyk. Ululy-kiçili agaç çanakdan, mejimeden horjuna sygmadygyny öňümize alyp gaýtdyk...

Eý-waý, bu nä habar! Muhat agalaň işigi uly eňşeşik-le. Şeker mugallym saçy buýr-bulaşyk, gamşy gujaklap aglaýar. Sesinden ýaña durar ýaly дәl. Adam bary ylgaşyp gelýär. Gelen «Waý, dogan-eý» diýýär-de, ýüzin ýykylýar. Biz eşegimiziň ýüküni hem düşürmän, aňalyp durus. Bir ýerden gözünü süpürip, Çary kel geldi.

— Çary, näme boldy, aýtsana?

— Baýram, ölüpdür...

Bizem irkilip duran eşegiň herimiz bir ýanyna ýaplanyp, aglap başladyk.

Eti, sogany garylan dogramalar üýşüp galdy. Gazanlaryň gaýnamy syndy. Belli ussaň toýuna diýip, ýylgyryşyp gelýänler, gözlerini ýaşlap, Muhat agalara sowulýardy.

Dürli eje:

— Wah, wah, nebir süýjülik bilen iýiljek dograma harama çykdy — diýip, dogramany eli tut çybykly itden-pişikden gorap oturan ýerinden zeýrenýärdi. Durdygylыç aga-da süýrenip gelipdir. Geleli bärem üýşmek dogramanyň başynda çöküp, iýip gidip otyr.

— Durdygylыç, az-azdan iý, birden ýarylaýma — diýip, Dürli ejem telim aýtdy. Onda gaýta:

— «Baý malyny bahyl gysganar» etmesene. Men garnymyň ölçegini bilýän — diýýär.

Biz çanaklary düşürdik. Eşegi daňyp geldik. Üçümüzem Belli ussalar bilen Muhat agalaryň öýüniň arasyndaky ýarty kepä duwlanyp, sortduryşyp durus.

— Bu toýy ýasa dönderen biz bolduk, bilýäňizmi şony, biz — diýip, Çary kel aglamjyrady.

— O nähili biz bolýas?

— Häki mämişi kagyzy Şeker mugallyma berdim welin, ýüzüne seretdi-de, diň arkan gaýdyberdi. Wah, şum habar getirýänini bilen bolsam, o kagyzy çeynäp-çeynäp ýuwutmazmydym.

Men gepläp bilemok. Bokurdagym dolupdyr. Öz ýanymdan şo haty bize berip giden şumroý adama käýinýärin. Gyssanýan diýip gidiberşindenem aňmandyrys-da... Onam Çary keliň getirip, Şeker mugallyma beräýşini diýsene. Ol aýal ahyry. Beýle zat eşitse, içine sygdyryp biljek gümany barmy...

Ýap-ýaňy süňk paýlaşdyryp, ylgap ýören Muhat aga özgerdi. Sähel wagtda-da adam garrar eken. Biline taýak degen ýaly бүкүldi. Sakgal basdy. Egnindäki çäkmeni holparyp, telpegi gözüne geldi. Ol Baýramyň urşa gitmeziniň öňinçäsi salyp giden tamynyň gapysyna bardy. Çäkmeniniň syny bilen gözüni süpürdi:

— Ogulşeker, goý, oglum, goý! — diýip, içerde uly sesi bilen aglaýan gelnine töwella etdi. — Daş ýeriň habarydyr, belki, ýalan bolaýady-da...

Ol birdenem ýeňsesine öwrüldi-de, işigiň agzyna oklanan keçäniň töwereginde egele gurup, dymyşyp oturan adamlara gygyrdy:

— Hany, ýörüň adamlar, Belli ussaň toýuna baralyň...

Her kim öz ýanyndan Muhat aga görgüli aljyrap ýör öýdýän diýip çen etdi. Ýöne, onuň gara çynydy.

Adamlar ýekeden-ikiden turuşdylar. Ýöne hiç kimiň toý ýere tarap aýagy

ädilmedi. Toýuň eýeleri Ajapsoltan gelnejem bilen Belli ussaň özem şu ýerdedi ahbetin.

Muhat aga gapa ýazylgy keçäni düýrläp, gara öýüň gapdalyna oklap goýberdi. Özi iliň öňüne düşüp, toý ýere geldi. Ýüzi gatap ugran dogramany täzededen gardylar. Gazanlaryň aşagyna gaýtadan ot ýakdylar. Muhat aga iki ýeňini çermedi-de, uzyn saply susagy eline aldy. Ol ýetişdiginden dograma ezýärdi. Mürti dagy toýa gelenlere nahar çekýärdi.

Ýuwaş-ýuwaşdan märeke ýygnandy. Ýöne, hany öňki şüweleň, öňki şatlyk. Her kim mele bugdaýyň nanyndan edilen süýji dogramadan iýen bolup otyr welin, ýüzüni galdyryp bilenok.

«Belli ussa gelipdir» diýip, ýek-tük oba bagşylary hem gelipdir. Olar hem dograma sowlup-sowulmanka, dutarlaryny çäkmenlerine dolap, zym-zyýat boldular.

Gün gijigende, toý sowuldy. Galan dograma öylere paýlandy. Muhat aga şunça mertlik etse-de, ahyry ejizledi. Öýüne baryp, bagryny ýassyga berdi.

Her hal-da bolsa, Belli ussaň ýanyna giç agşam baş-on adam gürrüňçilige geldi. Soň olar dura-bara hasam köpeldi. Kiçiräk gara öýüň içi doldy. Olaryň arasynda myhman-mediwanam bar. Belli ussaň dost-ýary-da, ýek-tük ýüzüni garaňka alyp, ýöne gürrüňçilige gelende bar. Ondan-mundan gürrüň edilen bolýar. Ýöne şol öňki susluk. Biri gatyрак gepläýse-de, Muhat aga eşidip, gaty göräýjek ýaly. Biri çala ýylgyraýsa-da, goňşulary göräýjek ýalydy. Ýene gürrüňçilik gowy zat. Ýogsam şu mahal Şeker mugallym bilen Geňlijemal ejäniň sesinden oturybam boljak däl. Sähel gürrüňiň arasy ýolunsa, Baýramyň ejesiniň bozlaýan sesi gelip dur.

Wagtal-wagtal Muhat aganyň käýinýän sesi gelýärdi:

— Bes et, Geňlijemal, goý. «Il bilen gelen toýda – baýram» diýipdirler. Uruşda galan ýeke biziň oglumyz däl ahyry. Mert bol!..

Sesler birbada kiparlan ýaly edýär. Birden-birden ýene örç alýar. Adamlar ikiden-

ýekeden dagamak bilen boldular. Belli ussa bilen Ajapsoltan gelnejem gidýänlere «oturyň!» diýip, töwella hem etjek bolmady. Olaryň-da bu mahal öýlerinde adam köpelmese gowy görýäni belli.

Birden daşarda Muhat aganyň sesi eşidildi:

— Ne beýle ir dagapsyňyz-la, oglanlar, otursaňyz bolmadymy?..

Ol uzak mahal geçmänkä, öýe girdi. Içerdäkiler ör turup, oňa orun berdiler. Muhat aga aýagyndaky gowaldaň geýen köwşüni çykaryp, gap dulda ornaşdy. Ol ähli gözleriň özüne garaýanyna ünsem bärmän, öz ugruna gürlledi.

— Maňa bir dutarjyk tapylmazmyka, köşeklem!

Adamlar geňirgäp, bir-birine garadylar. Olaryň garaýşy: «Bu mahal dutar nirden ýadyna düşýärkä». «Bagyr awusy gojany aljyradyp ýören-ä däl-dir-dä, hernä» diýen ýaly göründi. — Ýa bütin oba bolup, dutarsyz galaýdykmykak indi...

Ara düşen dymyşlygy ahyr Illi aga bozdy, ol ekabyrrak oglanlaň iki sanysyna buýurdy:

— Baryň, oglanlar, ýeňseki obada-da bolsa, bir dutar tapyp geliň!

Oglanlar köp garaşdyrman, dutar tapyp getirdiler. Muhat aga daşyny çaň basan dutary çit gabyndan çykardy-da, çalaja saňnyldaýan elini goşa taryň üstünden ýöredip goýberdi. Ençe ýyl bäri dymyp duran dutar ir üýtgeşik nazik ses etdi. «Zaryň!».

Bu dutaryň sesi däl-de, agyr hasrat üstüne inen gojanyň ýaraly ýüreginiň sesi ýaly eşidildi.

Muhat aga soňra haýsydyr bir heňi çalyp başlady. Ol öňlerem käte saz çalar ekeni. Ir wagtlar-a hasam köp çalar eken. Öz deň-duşlarynyň arasynda «Muhat bagşy» diýen lakamy hem bar eken. Ýöne, uruş başlanyp, onuň dutar çalanyny gören ýok. Öýündäki eý görüp saklaýan dutaryny hem ýaňy baş-üç heň çalmany öwrenen

ogly Baýram fronta gidende alyp gidendigini obaň ählisi bilýärdi.

Muhat aga bu wagt çalýardy. Özem gara çyny bilen çalýardy. Iki egnini titredip, mahal-mahal ýokarky dişleri bilen aşaky dodagyny dişläp, örç edip çalýardy, mukam zyndan mukam suňşurýardy.

Biz Daňňy, Çary kel üçümüz iç işikde, bosagaň agzynda bir-birimize gyslyşypjyk otyrdyk. Muhat aga näme çalýar, oňa-da düşünemzokdyk. Ýöne gabat önümüzde aýbogdaşyny guruup, gabarylyp oturan, gulagynyň içi tüýli adamyň ýgy-ýgydan uludan dem alyp, «wah, wah, wah» diýip, pyşyrdaýanyny eşidýärdik. Käte onuň egniniň üstünden Muhat aga seredýärdik. Öýüň içi suw sepilen ýaly dymşykdy. Muhat aga şol bir başyny galdyrman çalýardy. Ýüregi bilen, bütin göwresi bilen çalýardy. Şonuň üçinem bu mahal onuň näme çalýanyna düşünmek kynam dälidi. Ol gaýgyly heň çalýardy, dutar zaryn-zaryn seslenýärdi. Muhat aga bolsa, ylla goşa tara dil bitiräýjek ýaly, on barmagyny haýdadyp, dutaryň üstüne abanýardy. Onuň ýüreginde nähili harasat gopýany bu mahal hemmä aýandy. Ine, birdenem, garabaşyna gaý bolup çalyň oturan ýaşuly başyny ýaýkap, gözlerini ýumdy-da, bat bilen arkan gaýşyp, içine sygdyryp bilmän, bat bilen zowladyp goýberdi...

«...Wah, guzynyň körpesi, goýnuň melesi,
Körpe guzy, goçkaryňdan-ow aý-ryldyň...»

Adamlar ýüzlerini öňküdenem beter aşak saldylar. Muhat aga näçe dutar çalsa-da, henize çenli onuň hiňlenenini eşiden ýokdy. Bu mahal welin ol aýdýardy...
Ol kynlyk bilen aýdymy soňlady-da, dutary bir ýana goýdy. Çygjaran gözüni dutaryň gaby bilen süpürdi-de, zordan ýerinden turdy:

— Besdir, adamlar, indi ýatar wagtam boldy. Ertirem işe gitmelidiris...

Ol bosagaň agzynda baranda, aýaklary diýen etmeyän şekilde entirekledi, göwresi yraň atdy. Illi aga bada-bat goltugyna girip, söýget berdi:

— Mert boluň, Muhat aga!..

6-njy bab: URUŞDA NÄMELELER BOLMAÝAR?!

Uly iliň gürrüni uruş hakda. Her gün bir zat eşidilýär. Hemmesi aýylganç. Iki adamyň başy çatylsa, gürrüni uruş. Şol gürrüň edýänleriň hemmesem eşitmiş. Uruş diýlen zady biziň obamyzda gözi bilen gören ýokdy. Diňe bir hepdelikde dolanyp gelen Belli ussa bar. Geleli bärem ýanynyň gürründeşi gün-günden köpelmese, azalanok. Bu günem şeýle boldy. Abdyl hojamy yzyna tirkäp, Baýly sopy ak öýländen Belli ussalara geldi.

— Ajapsoltan, ýygnap-ýygşyran gök çäýyň bolsa tapawergin. Biziň-ä halys yşgyn iç, alma ýaprak iç, içimizem awy-zerzaw — diýip, Baýly sopy gele-gelmäne dillendi.

— Size gerek bolsa tapaýmaly bor, sopy aga — diýip, Ajapsoltan gelnejem bir ýerden kiçijik çayhalta çykardy-da, içindäki çäýy üç bölüp atyp, daş-töweregi reňkli çäýneklere demledi. Guşdyrnak gök çäýyň ysy burnuna uranyndan Abdyl hojanyň keýpi göterildi.

— Haý, berekella! Gelin diýeniň Ajapsoltan ýaly bolaýsa. Munuň bilen siziň gözüňiz öwrenişipdir. Şu wagt sandygyna elini ursa, Nekelaýyň mapyrkasy diýseňem çykar.

Ajapsoltan gelnejem jogap gaýtarmady. Ýaşmagynyň ujuny çalaja dişläp, öz işi bilen çykdy gidiberdi. Abdyl hojam ýene-de odur-budur gürrüň etdi. Ol jüýjelije palaw, nohutlyja kişmiş diýen ýaly zatlary agzady. Ýene bir ýerden bu zatlary hem çykarayar öýtdi. Emma öňlerine gök çäýdan başga gelen zat bolmady.

Agşam düşdi. Ilki Mürti geldi, soň goňşy obadan ýene iki adam geldi. Olary arkalap, bizem içerik girdik.

— Üm... Uruş başlanan mahaly süýji ukuda ýatyrdyk diýsene, Belli jan — diýip, Abdyl hojamyň käsäň düýbüne ýyldyz ýaly çäý guýup, Belli ussa uzatmagy, uruşdan gürrüň ber diýdigidi. — Bolsa-da, Hudaýyň bar eken, inim. Şol oduň içinden ölmän çykaňsoň, bir aýaga dagyrazy geläýgin.

— Hawa, hojam aga. Öläýmeli ýerler-ä köp boldy. Elbetde, ajalymyz ýeten dälirdä. Ýogsam men-ä ilki gün ölüp galaryň öýdüpdin.

— Ä-ä... gazap boldy diýsene — diýip, Baýly sopy has-da gözlerini ýylpyldatdy.

Belli ussa urşuň başlanyşyndan gürrüň bermäge oturdy.

— Tutuş hepdeläp meýdanda bolduk. Şenbe güni kazarmamyza gelip, ädiklerimizi arassaladyk. Gopan iliklerimizi çatdyk. Her kim el ýaglygyna ýuwdy, ýakasynyň akja matasyny täzeledi. Öýlerine hat ýazdy. Ertir dynç alyş günü. Arkaýyn gezip, dynç alyp boljak. Hezil edip, irden ýatdyk. Gije-de ýarymdan agyberen eken, süýji ukuda ýatyrdyk. Birden aýylganç bir zat gümmürdäp gitdi. Kazarmaň penjireleri çym-pytrak boldy. Kimdir biri: «Ýer titreyä!» diýip gygyrdy. Onýança ikinjisi, üçünjisi gümmerdedi.

— Ýer titremäň işi däl, gardaş. Muňa uruş diýerler — diýip, başga bir ýogyn ses howsalaly jogap berdi. Her kim nämäň-nämedigine düşünmänkä, kazarmanyň depesine-de snaryad düşdi. Potologyň suwaglary, owranan kerpiçler üstümize döküldi. Men garaňkyň içinde elime ilen ädigi aýagyma sokup, daşaryk ylgadym. Eýýäm däriň ysy dünýäni tutupdyr. Käýerde-käýerde jaýlar ýanýar, ýalyn asmana galýar. Gykylyk, agy, ýarylýan snaryadlaryň ýalynlary... Men-ä ahyrzaman gopaýdymyka öýdüpdim. Nirä gitjegimem bilemok, aňkaryp durun. Birden ylgap gelýän komandiri gördüm. «Ýoldaş leýtenant!» diýip, gygyrdym. Ol «bärik» diýen yşarat etdi-de, bir ganaty ýykylan jaýa sümüldi. Menem zyzy bilen bardym. Bu onuň öýüdi. Görsek, aýalynyň üstüne diwar ýykylypdyr. Başga bir krowatda ýatan iki oguljygynyň ikisem gana boýalypdyr. Üstlerine kerpiç gaçypdyr. On dört-on baş ýaşly gyzy ortarada aglap dur.

Leýtenant gözlerini ýumdy-da, saçlaryny penjeläp, oguljyklarynyň üstüne ýykyldy. Edil beýle ýanymyza ýene-de snaryad düşdi. Ýer çöwrülip, üstümize gum-kesek ýagdy. Men burça gysyldym, leýtenant bolsa şol çagajyklaryny bagryna basyp, gezekli-taýly solgun ýañajyklaryndan ogşap ýatyrdy.

— Haý-aý, haý, görýämiň. Kapyram bolsa, ata-da — diýip, Baýly sopy çylkasyz gepledi. Emma hiç kim hä bermansoň, ýene dymdy. Belli ussa dowam etdi.

— Top atylmasy birneme kiplady. Ýöne çyksaň, duşmanyň nirededir gizlenip oturan awtomatçylary tükgerdýärdi. Kazarmamyzyň töwereginde ölenler ölüp ýatyr. Ölmediklerem hersi bir zada bukup otyr.

— Hemmäňiz naharhananyň ýerzeminine!.. — diýip, leytenant oglunyň meýdini göterip, ylgap barýarka gygyrdy. Bu uruş başlanansoň ilkinji komandady... Ine, şeýtdik-de, uruşmaga başlaberdik. Ýerzeminde duşmany golaýymyza getirmän, iki gün uruşdyk. Ýerzemininiň düýbünde üşüp duran kartoşkalary iýip mydar etdik. Üçünji gün ýaralylaryň «Suw, suw!» diýen sesleri köpelip ugrady. Ikiden-üçden soldatlary oňa-muňa iberjek boldular. Çykyp, baş ädim ätmänkä, ok degip, serlip gidýär... — Belli ussa uludan bir demini alyp, töweregine gözünü aýlady. Görse, biz otyrys. — Baryň, oganlar, siz ýatyberiň — diýdi.

Biziň gidesimiz gelenokdy. Sesimizi çykarman, aşak bakdyk.

— Aý, degme otursynlar-la oganlar — diýip, Mürtiň bize nebsi agyrdy. — Bularyň indi aklyly ýetýär ahyry.

Şeýle diýensoň, Belli ussa zat diýmedi. Baýly sopy üçin bu wagt bizi kowmaga pilledi. Ýöne onuň derdi özüne ýetikdi. Edil Belli dagyň gizlenip oturan ýerzeminine özi düşen ýaly sandyraýardy.

— Hawa, onsoň, leytenant ýerzemininiň aşagyny gazmagy buýurdy. Gazyp başladyk. O ýerlerde biziň bu ýerlerimiz ýaly on baş gulaç ýaly gazmaly däl. Üç-dört depikden suw çykýar. Olam zäk ýaly, şor eken.

Şol gije hem töwekgellik edip, ýerzeminden çykdyk. Başga alaç ýokdy. Ýa aç-suwsuz ölmeli, ýa-da sypjak bolmaly. Duýdansyz ýerden duşmanyň awtomatçylarynyň üstüne çozduk. Bizi üç tarapdan oka tutdular. Gyssanjymyza derýa urduk... Beýleki kenara diňe baş-alty sanymyz çykypdyrys. Galanlardan derek ýok. Leytenantyň ykbaly nähili boldy, beýlekiler nähili, onam bilemzok. Soň tokaýyň içi bilen, özümiziňkilere ýetip gelýärkäk, dört ýerimden ýaraly bolupdyryn. Gospitala getiripdirler. Bir görsem, çep aýagym ýok.

Belli ussa dymdy. Her kim pikire çümdi. Kimiň derýa gark bolan adamlar göz öňüne gelýär, kimiň oguljygy ölen komandir.

— Äl, aýt, onuň diýýän-ä, ýaňky komandiriň ähli maşgalasy gyrylsa-da, urşup ýörşüni. Adam şeýle zady görende däliräýjek ýaly welin... — diýip, biri seslendi.

Belli ussa jogap berdi:

— Şonuň üçinem komandir-dä. Ol aljyrasa, biz nädeli...

— Tüweleme, bu biziň jigitlerimizdenem-ä kemendirlige ýetişenleri barmyş diýýäler öz-ä, Belli. Şeýlemikä? — diýip, Abdyl hojam öňe omzady.

— Weý, Hojam agaň aýdýanyny. Holha Hally hasabyň ogly Kerimi sen tanaýasyň ahyryn. Ana şol yöne-möne kemendirem dälmiş. Bolköýnek bolanmyş — diýip, Baýly sopy hem bilimdarlyk satdy. Hawa, bolköýnek bolsa, bolany şo. Olardan ýokarda kemendir ýok. Kemendirleriň kemendiri şol bolýar.

— Aý, o ýerde türkmeniň, orsuň ýok. Ähliň dogan ýaly. Ylaýta-da, urşa girjek bolaňda, dogan bolýaň. Hemme halkyň içinde-de dogumlysam bar, batyram. Ýigit görjek bolsaň, şo ýere baraýmaly. Dogry, türkmen oglanlaryndanam komandir bardyr.

Belli ussa gürrüňine dyngy berdi. Birsellem dymşyk boldy. Ahyryn, Baýly sopy:

— Haý, haý, haý bu bolýan zatlary görýämiň, hojam aga — diýip, başyny ýaýkady.

— Göni adamdan çenäbem ataýýaňyzmy, inim, Belli jan? — diýip, Abdyl hojam sorady.

— Aý, hawa, atmaly bolýa-da, Hojam aga. Atmasaň, özüňi atýar. Ol gaýgyranok. Ýogsam adamdan çenemek kyn-a boljak eken. Ömür ýadyndan çykmaz: elimde suw ýaly awtomat. Agaja bukulyp ýatyryn. Ine iki sany nemes soldaty göni bize tarap gelýär. Şunça mäsäni gysjak bolýan welin, elim diýen edenok. Janly adama tüpeň atmagyň kyndygyny şonda bildim. Hut şu wagt ýöräp gelýän diri adam sen

sebäpli ýekeje minutdan soň ölüp ýatybermeli. Ahyrsoňy, näme bolsa, şo bolsun diýip, gözümi ýumup paýratdym. Soň baryp görsek, awtomat eleme deşik edipdir.

— Haý, haý, haý, ganhor bolduk diýsene, inim.

— Hawa, ganhor bolduk diýseňem boljak, hunhor bolduk diýseňem. Duşman öldürmedik diýseg-ä ýalançy. Onsoňam biz-ä, uruş başlanyp, iki hepde söweşdik. Başlanaly bäri uruşda ýörenler, gör, näçe gyrandyr.

7-nji bap: «DURDYGYLYÇ AGA, TURSANA, OTLY SOMSA GETIRDIM»

Mürtiň alakaň hininden ýarty çuwal bugdaý tapmagy obany ýaga saldy. Käbir adamlar maşgalasy bilen hin köwlemäge gidýär.

Daňňy ikimiz iki sapar dagy yşgyn köwlenýän ýere gitdik. Ol biziň obamyzdan gaty uzak hem däldi. Ýöne alakaň hinini köwmäge welin gidip göremzok. Ertir irden-ä okuwa gidýäs, öýländen soňam özümize ýoldaş tapamzok.

— Oglum, Mürti jan, indi gitseň, biziň oglanlarymyzam äkideweri — diýip, enem Belli ussaň toýundan bäri, Mürtini gören ýerinde aýdýar.

Bir gün il ýatar uçurlarydy.

— Kössek jan, ýataňzokmy, oglum? — diýip, enem girdi-de, şeýle diýdi: — Ýaňy Mürti geldi. «Ertir Kössek bilen Daňatdy irräk tursun» — diýdi. Belki, sizem az-owlak bugdaý tapaýadyňyz-da... Men turmankaňyz piliňizi, çuwalyňzy taýynjak edip goýaryn...

Daňňy ikimiz begendik. Derrew possuny düşürüp, aşagyna girdik.

Ýarty çuwal bugdaý baradaky pikir wagty bilen meniň ukumy tutdurmady:

— Daňňy, Daňňy — diýip, ýaňy uklap barýarka, onam oýardym.

— Nämeläyt-näme?

— Ertir ýarty çuwal bugdaý getiräýsek, näderis-ä...

— Näderis?! Hezil edip iýeris.

— Bilmediň, eneme tamdyra petir çörek ýapdyrars.

— Hawa, bolupdyr seňkem — diýip, Daňňy tirsegine galdy. — Il ota garmaga tapanok, seň ýadyňa petir çörek düşýä.

— Onda hamyrly nan bişirdäýeris.

— Hamyrlam bolmazm petirem. Sen tamdyrly gürrüňiňi goý...

— Ýekeje gezek bişirdeniň bilen näme bolýar. Bişirdäýeli-dä, Daňňy — diýip, men özelenip goýmadym.

— Men saňa aýtdym ahyryn, bolmaz diýip. Ýartyja gezegem bişirmeris. Gaýtam «Bäş-altı bulamaklyk Durdygylç aga eltip bereli» diý. Sen görýän däl-siň, o pahyryn ýüzüne çiş ýöräp ugrapdyr...

Her niçik hem bolsa, men öz diýenimi etdirdim. Daňňy tamdyr ýekeje gezek petir çörek bişirtmäge razy boldy. Ýöne olam bir şert goýdy: biz ertir ýarty çuwal bugdaý tapmalydyk. Tapman näme. Biz Mürti bilen gidýäs ahyry.

Ertir gün dogan badyna Mürti ile belli, boýny monjukly çal eşegini idip geldi-de, üstüne boş çuwallary atdy. Daňňy ikimizi syrtlaşdyrды. Üç pili önümize basdy. Yzyna düşürip, haýdap ugrady. Mürti inňän gaty ýöreýärdi. Çokaýynyň seçekleri her ädende şyrk-şyrk ses edýärdi. Biziň göwnümize, onuň özi däl-de, çokaýy ýöreýän ýalydy. Bir meýdan ýöredik. Öten ýylky bugdaý ekilen ýerleriň bir çetinden bardyk. Mürti ýene bir oýdan ötdi. Soň bugdaý ýeriň ortasyndaky alaňyň üstünde saklandy. Mürti birneme aňyrrak ýöräp, bir hiniň agzynda oturdy. Soň başga birinde, üçünjisinde... oturdy. Daňňy ikimiz gazyp başlamaga, tizräk iki çuwalymyzam ýarsyndan etmäge howlugýardy. Bugdaýy irräk eltsek, eneme şu

gün çörek bişirtjekdik. Men:

— Náme etjek aýlanyp ýörüp. Hemmesem bir hindir-dä, gazybereli-le — diýdim.

— Ýok, hemmesi bir hin däl. Ynha, görýäňizmi, hany bäräk geliň — diýip, Mürti başga bir kiçäňräk hiniň ýanynda saklandy. — Görýäňizmi, garynjalaň agzynda däne bar. Şu hini gazsaň, çykaýsa-da ähtimal.

Ol bize nähili gazmalydygyny öwretti. Özi hem eşegini duşaklap, donuny, telpegini çykaryp, beýleräkde bir hini gazmaga başlady.

Daňňy ikimiz gazyp barýarys, gazyp barýarys. Hin bolsa şol egrem-bugram bolup, uzak gidip otyr. Gazyp-gazyp, halys usurgadyk. Daňňyň elleriniň içi çym-gyzyl bolup gabardam. Heniz-ä beýle ýanymyzda eplenişip ýatan çuwallarymyza bir gysym hem bugdaý girenok. Arasynda Mürtiň ýanyna baryp gaýdýas. O-la birinem däl, birküç hini agdaryp çykypdyr. Ählisem boş. Ahyryn halys ýüregine düşdi öýdýän. Donuny egnine atdy-da:

— Ýörüň, oglanlar, gaýdalyň. Bu gün nesibämiz ýokdur-da. Ertir meniň suw nobatym. Birigün ýene-de bir gaýdyp göreliň. Özem bu ýerik däl-de, meniň önki tapan ýerime gideliň! — diýdi.

... Soňky sapar Mürti bilen ýeke özüüm gitmeli boldum. Daňňyny daýysy alyp gidipdi. Ony ozalam iki gezek alyp gidipdiler. Hersinde birki gün bolup, gaçyp gelipdi. Olar äkidýäler, Daňňy gaçyp gelyä. «Nätjek beýdip, oglany saňsar etdiňiz. Biziň oňan zadymyz bilen Daňatdam oňar» diýip, soňky sapar enem bermejegem boldy. Onda-da: «Hor bolýa, şu saparam göreli» diýdiler.

Men ýene-de bir hini gazmaga başladym. Ýöne bu gezek öňkimiz ýaly etmedim. Öňümden baş-on sany däne çyksa-da, gumy bilen alyp, elegiň içine okladym. Soň eläp, gumuny, çöpüni saýlap, çuwalyň üstüne dökýärim...

Mürti gazyp-gazyp, halys bolup, ýene boş geldi.

— Adamyň yrysgaly alakaň hinine galsa, aç öläýmeli boljak öýdýän. Ýör, ogul,

gideli — diýdi. Soň meniň ýekeje däneden diýen ýaly çöpläp, çuwalyň üstüne üýşüren ýarym kilo çemesi bugdaýymy gördi-de, — tüweleme, sen-ä birki ýarmalyk tapaýypsyn — diýdi.

Ol, öýe ýetip barýarkak, gaýdyp özüniň hin köwlemäge gaýtmajakdygyny aýtdy.

Ertesi getirenje bugdaýymy enem degirmende üwedi. Kiçjik okaraň dolujasy un bolupdyr. Özem kolhozyň emleýän arpa uny ýa jöwen uny ýaly däl. Bugdaý uny. Bedrämi elime alyp, uly ýabyň boýuna selme ýygмага gitdim. Meniň öz selmelik ýerim bardy. Ýöne çöplükdi. Guran syrkanlary, ýandaklary aýagyň bilen depişdirip aýyrýarsyň welin, ýapragynyň aşagy gyzyl-gyzyl bag selmeler paşyrdaşyp oturandyr. Men çynymy edip, derrew bedrämi doldurdym. Ýüzümiň ugruna suwly ýabyň boýundan bir gysym narpyzam ýygdy. Selmäň içine narpyz garsaň, süýji bolýar ahyryn. Gelen dessime enem ikimiz düýbedik. Soň enem selmeleriň içine narpyzam gardydany, kerçgäp-kerçgäp bişirdi. Ep-eslije ak ýag atybam jazlady. Düynki getiren bugdaýymyň unundan hamyr edipdir. «Süýgeşip ýatyr. Üzübem bolanok, özli» diýip, enem hasam öwýär. Oty ýaňky hamyryň içine salyp, gapagyň üstüni dolduryp duran gömme somsa bişirdik. Enem ätişgir bilen ojakdan çykaryp, ýeňlik bilen külüni kakýşdyrды. Küli kakylansoň, gömme somsa hasam owadan görüldi. Pyçak bilen deň dört bölek edip kesdi.

— Al, oglum, şu somsany ýylyjagy bilen Durdygylýç aga eltip ber. Selmeli somsa gowy bolar. Ýogsam görgüliň birki gün bäri işdäsi zat alanok diýýärler. Özüň geldejik arkaýyn iýäý!

Men somsaň bir bölegini elim gyzmasyn diýip, ýeňligiň üstünde goýdum-da, ýelk ýasaýdym.

— Durdygylýç aga, tur! Ynha, saňa somsa getirdim...

Durdygylýç aga gozganmady. Ýene-de gygyrdym:

— Durdygylýç aga, tursana! Özem selmeden bişirdik. Öňler selmeli somsany gowy görýärdiň ahyry... Enem ýylyjagy bilen iýsin diýdi...

Ýene gozganmady. Ylgap baryp, ýüzüni açdym. Tas ýüregim ýarylypdy. Asyl ozalky Durdygylyç aga däl. Demim içime sygman, ylgap geldim.

— Ene, Durdygylyç aga ölüpdür...

Ol meniň bilen iýjek bolup oturan somsasyny öňüme süşürdi-de turuberdi. Öz paýymy iýip, menem olara bardym. Eýýäm garry-gurty baş-on adam ýygnanypdyr. Oglundan ýaramaz habar geleli bäri, işe baryp-gelip, başga ýere çykman, öýünde gurt bolup ýatan Muhat aga-da şol ýerde eken. Mürti suw tutup ýören ýerinden çagyrmak üçin adam iberdiler. Jaý gazmaga gidenlerden başga, göterip öwlüýä äkidere-de adam ýokdy. Mürti ikimizi «çagyryp geliň» diýip, Baýly sopolara iberdiler. Mürti ýaýdana-ýaýdana gitdi.

— Barsagam, şo sopy gelmez — diýip, öňünden bilen ýaly aýtdy. Aýdyşy ýalam boldy.

— Men-ä baryp biljek däl. Soganlarym süllerip barýar — diýdi-de, sebetlerini eşegine ýükläp, sogan satmaga ötägitdi.

Boýnumyzy sallaşyp geldik. Bolşy ýalam aýtdyk. Ýerli-ýerden igendiler:

— Biziňem-ä sopy diýip, sylan bolup ýören adamymyz bolýa-da...

— Wah, siz ony sopy diýip, öňe salyp ýörsüňiz. Maňa galsa, ony gapydanam getirjek däl welin — diýip, Mürti zeýrenip, bir zatlar aýtjak boldy. Emma bu wagt beýle gürrüňiň ýeri däldi. Durdygylyç agany jaýlamalydy.

Öýlänler Muhat aga meni ýene Baýly sopolara iberdi:

— Bar, şolaň töwereginde bol, sopyň gelenini göräýseň, gel-de, maňa aýt.

Men sopyň geçäýjek ýolunyň ugrunda tallaň aşagynda güýmenen bolup ýörün. Honha, bir görsem, Baýly sopy hiňlenen bolup gelýär. Sebedini boşadypdyr. Gör, näçe adamy çürkändir.

Ylgap gelip, Muhat aga aýtdym. Ol gidiberdi. Baryp, näme diýenini-hä bilemok welin, salym geçmänkä, Baýly sopyny öňüne salyp geldi:

— Ozal özüňizden gerek. Ýumruk ýaly oňan bilen, dili başga bulujy iberýäňiz. Akylly-başly adam şeýle-şeýle diýip düşündirip aýtsa, men haýyr-sogap üçinem geljek ahbetin — diýip, çök düşüp, bir zatlar okamaga oturdy. Mürti başlyklaýyn oňa gözlerini alardyp, ýigrenç bilen garadylar. Ýöne hiç kim zat diýmedi.

Adamlar araba ýükläp, Durdygylç agany äkitmek bilen boldular.

8-nji bab: «GARA ÝORGAŇ GERŞINE TEBLE BILEN ÇALAJA BASAÝMALY»

Çary keliň sesi nirede bolsa belli. Mekdepde-de ähli oglandan saýlanýar. Göwresine görä däl. Wagyr-wagyr edip, ýogyn gepleýär. Ynha, gör-de duruber. Şu wagt hem daşarda wagyrdap ýören şondan başga hiç kim däl.

— Hi, bu wagt bolubam ýatma bormy. Turuň, ýatmaň diýerler olara, Mamur eje...

Aýdyşym ýaly-da, edil özi. Gelşine-de bat bilen gapyny açdy. Görse, ikimizem dik durus:

— Oh, turupdyrlar-la, zaluwatjyklar...

Men:

— Häli turduk — diýdim. Ýogsam ikimiziňem possunyň aşagyndan sogrulyp durşumyz-la.

— Muny görýäňizmi? Özem el ketenisinden.

— Be, onuň elinde täzeje tahýa bar-la.

Daňňy gyssandy.

— Ony nireden aldyň?

— «Nireden aldyň?» diýip, ogra aýdarlar. Ynha, pulum hem bar.

— Hany, görkez? – diýip, ikimiz hem alkymyna bardyk. Onuň aýagynda kakasynyň galife jalbaryndan kiçeldilip tikilen iki gapdaly çömmerilip duran ýamaly gök balagy bar. Elini tirsegine çenli sokdy-da, jübüsiniň düýbünden iki sany täzeje ellilik çykardy. Men haýran galdym:

— Heý, sen bulary nireden tapdyň, aýtsana?..

— Nireden tapdyň?.. Siz ýatyberiş bakaly, men şu gün ýene bir tahýa bilen ýüz manat äkelerin — diýip, ol döşüni gaýşartdy. Men ýene öwran-öwran soradym. Daňňy sorady. Ol gaýtam ýene öwünmäge başlady:

— Herki zady başarmak gerek.

Daňňyň gahary geldi. Possuny epläp, ýaşşygiň üstüne galdyrjak bolup durka hüňürdedi:

— Aý, ogurlyk edendirdä-raýt.

— Heý-eý... Öýümiziň içi diýip, çişen bolma. Ogurlyk edýän sensiň ol.

— Näme üçin menmişim? Hany aýt, Baýly sopyň almasyndan etegiňi dolduryp gaýdan kim eýse?

— Baýly sopy hiç. Men onuň itinden gorkaýýan, ýogsam almadan başga zadynam ogurlajak. Onuň özi ogry ahyryn. «Ogrudan ogurlamak halal»...

— Ýeri, bolýa-la. Biderek dawaňyzy goýsaňyz-la. Hany, aýt, bu zatlary nireden aldyň? — diýip, men ikisine-de töwella etdim. Çary kel bilen Daňňyň urşuna men belet ahyryn. Birden ýene öňki ýaly, uly dawa galsaň galaýmaly. Şu zatlar ýadyma düşüp, ýalbaryp, iki elimi Çary keliň eginlerine goýdum.

— Men, şu günler okuw bolmansoň, Garybata gidýärim — diýip, ol elindäki pullaryny jübüsine saljak bolup egildi.

— O nähili şu günler Garybata gidýärmiň?! Öňňin ygyn köwlemäge bile gitmedikmi? — diýip, men ýalan sözletmedim.

— Aý, jypdyryýa-laýt — diýip, Daňňy hem kündükden ýüzüni ýuwup durka seslendi.

— Düşünäýseňiz-le, walla. Günde gitmesemem, düýnä-hä gitdim. Duzjan ursun, ýalan sözleşem... — diýip, Çary kel janykdy. Ol duzdan şert edensoň, ynanmasañam bolanok.

— Ýeri, bolýa. Bar gidenem ekeniň-dä. Onsoň?..

— Bardym welin, biri woýenniden geldi. Men ol düşen badyna ylgap bardym-da: «Meň kakamy görmediňmi?» diýip soradym. Ol ullakan gara çemedanyny otludan beýleräk süýşürdi-de: «Ýok, han ogul, seň kakaň-a görmedim. Ýöne garaşyber, ol hökman geler» diýdi. Özüňiz bilýärsiňiz, kakasyz nähili kyn bolýar. Şeýle dälmi? Indi baş aý bilen sekiz gün boldy, meň kakamdanam hat gelmäli bäri...

— Onda hiç-le, meň kakama iki ýyl bolup barýar — diýip, men kakamyň ýüz keşbini göz öňüme getirjek boldum.

Daňňy kakalarymyz hakda gürrüň etmesek gowy görýärdi. Öz kakasynyň masgara bolup, gaçyp gidenine kemsinýärdi:

— Bolýa-da, how, kakam-kakam diýip, ýürege düşdüňiz-le. Hany, aýt, ýaňky pullary şol adam berdimi? — diýip, ahyry ol durup bilmedi.

— Kim adam?

— Kim adam bor? Şol uly çemedanly adam, woýenniden gelýän?...

— A... men kakamy ýatlap, yzyny aýtmagy ýadymdan çykarayypdyryň — diýip, Çary kel çyny bilen gürrüň bermäge başlady. — Hawa, onsoň menden: «Sen «Mukamol» kolhozyny bilýämiň?» diýip sorady. «Bilmän näme, hawa bilýän» diýdim. «Onda sen meni şo kolhoza äkidip bilmezmiň? Ýogsam men ýöräp gitmäge-hä ýarajak däl» diýdi. «Äkitmän näme, hek ederin» diýdim. Derrew eşegimi getirägede, üzeňnä ýapyşdym-da, «mün» diýdim. Soň özümem artlygyna basaga-da, syrtyňa joňkardym. Çemedanam öňümize aldyk. Gara ýorganam özüňiz bilýäňiz. Gerşine tebläň ujy bilen çalaja dürtersiň. Jotdaja guýrugyny buladygy bes. Çay içim salymda «Mukamola» eltdi.

Çay içim salymda Garybatadan «Mukamola» baryp bolmaýanyny Daňnam oňat bilýärdi, menem. Guş bolup uçayaňda-da, onça ýere ýetjek umydyň ýok. Çary kel ýalan sözleýär. Ýöne gürrüňiň yzyny diňlejek bolup, sesimizi çykarmadyk. Ol dowam etdi:

— Öýlerine golaý baramyzda, ýaňky adam eşekden düşdi. Çemedanyny çep eline aldy. Onuň sag eliniň ysgyny ýok ekeni. Syrtynda otyrkam gördüm. Boýnunyň sag ýüzünde-de uly oýuk bar. «Ylga, hol, çetki tama bar-da, buşla, Kakamyrat woýenniden gelýä diý!»

Meniňem gözlegim şol. Gara ýorgany debsiledim. Baryp, eşekden düşmän buşladym. Gelni derrew şu tahýany çykaryp berdi. Ejesem iki sany ellilik berdi. Saryja erigiň kişdesindenem etegimi doldurdylar. Tä gelýänçäm iýip tükedip bilmedim. Ejeme-de bir penje getirip berdim.

Çary keliň gürrüňine biziň agzymyz suwardy:

— Sen indi haçan Garybata gitjek? — diýip, howlugyp soradym.

— Haçany bormy, ynha, şu gidip barşym-da. Giderin diýseňiz, düşüň yzma...

Biz aýak ýalaňaç yzynda, Çary kelem eşekli öňümüzde, gara der bolup, ine geldik, Garybata. Çary kel eşegini daňyp geldi-de, edil, hamala diýersiň, sagatly ýaly:

— Entek otlyň gelerine sagat ýarym bar. Ýörüň agajyň kölegesinde oturalyň —

diýdi. Kölegä baran badymyza ol ýene-de çep jübüsinden tahýasyny çykardy. Keşdelerine seretmäge başlady.

Men oňa:

— Çary dost, sen bu tahýany maňa ýa Daňna beräý. Ikibaşdan hem geýesiň ýok. Kelläň başy bar — diýdim. Oňa kel diýseň, öler ýaly gahary gelýärdi. Biz oňa düşüş. Şonuň üçin öz ýanynda kelläňde baş bar diýmelidi.

— Ba-ha... Tapdyň aldajak adymyňy. Kellämiň başy bolsa, gutulansoň geýäýjek.

— Seň o kelläň başlary haçan aýrylar öýdýäň? — diýip, Daňnam gürrüňe goşuldy.

— Haçan aýrylsa, şonda aýrylsyn. Ejem Aşyr akgaň geldigi balnysa iberjek diýýä. Bir göwnüm-ä oňa-da garaşman, özüň gidiberem diýýä.

— Sen balnysa gitjek bolsaň, öten ýyl kel ýygnaýan gelende näme gaçyp gelip, biziň dölämizde gizlendiň? — diýip, men ony gyssadym.

— Aý, o wagt akmaklyk edipdirin-dä...

Birden ol hasyrdap sag jübüsini sermedi.

— Näme, puluňy ýitiripmisiň?..

— Arkaýynja bolaýyň. Jübimiň deşik ýerini kendir bilen ykjam bogandyryn. Agzyna-da ynha — diýip, ildirilgi duran ýoňsuz inňebagjygy görkezdi. — Hi, gaçar öýdýäňizmi?

Dogrudan-da, beýle köp pul eline düşer-de, heý ony hem ýitirip bolarmy. Boýnuma alayyn, meniň elim-ä henize çenli beýle köp pul düşenok. Kä ýarym bir manatlyjak düşýär. Ony hem Baýly sopa uzadyp: «Halwa ber» diýseň, «Munyň-a halwa düşenok» diýip, eliňe dört sany aýy sogany tutdurýar. Ýeri, men sogany başyňa ýapaýynmy diýsene. Daňny beýle däl. Oňa käte-käte daýysy tutuş gyzyl otuzlygam beräýýär. Emma Daňny puluň gadyryny bilenok. Çary kel ýaly

güjeñlemänem oňaranok. Getirýä-de, eneme beräýýär.

O gün näçe garaşsagam, otludan düşen bolmady. Ýogsam uzyn-uzyn otlularyň telimsi geçip gitdi. Käsi durýar, käsi duranok. Gün ýaşmaga az galanda, ýene bir otly gelip durdy. Tegelek howzuň gyrasynda günebakar çigidini satyp oturan ýaşuly:

— Be, bu-da şol ýaramaz otly-how. Birki gün bäri munuň geçäýşi ne bela — diýip, öz-özi hümürdedi.

Ol otly köp durdy. Ýalňyşyp-ýazyp, suw almaga düşenem bolmady. Kä wagonyň gapysyndan egni ak ýektaýly gyzlar boýnuny uzadýar-da, ýene ýapýar. Gözi äýnekli ýaşuly adamlaryň wagondan-wagona gyssanmaç geçýäni görünýär. Olar hem ak geýimli.

Biz häli düşer, şindi düşer diýip, köp garaşdyk. Çigit satýan ýaşuly haltasynyň gumuny kakýşdyrды-da, gaýtmakçy boldy.

— Aý, jigiler, arkaýyn gaýdyberiň. Bu siziň garaşýan otlyňyz däl.

— O näme üçin?

— Holha, göreňzokmy? Magunlaň gapdalynda gyzyl haç dur ahry.

— Duranda näme?

— Bu dogtor otlusy. Ýaraly çekýär. İçini görseň, zybrym ýaralydyr.

Bary düşnükli boldy.

Garaňky gatlyşanda öyümize dolanyp geldik...

— Bu gün-ä hiç kim düşmedi welin, ertir hökman düşer — diýip, eneme niräk gidenimizi aýtdym. Daňňy hem Çary keliň düýn buşlap alan zatларыny eneme gürrüň berdi. Enem:

— Gitseňiz, gidiň welin, balalam, ýöne Çara-da aýdyň. Buşlap alanja puluny ejesine bersin. Ýogsam ýitirer — diýdi.

Biz şo günüň ertesi hem köp garaşdyk. Çary kel gelmedi. Ol bize aýtman gidendir. Ýene ýeke özi buşlap aljakdyr diýip ylgadyk, Garybata. Çary kel bu ýerde-de ýok eken. Gün ýaşýança garaşdyk. Ýene hiç kim düşmedi. Çary kelem gara bermedi. Üçünji gün irden Daňňy:

— «Üçden soň puç» diýipdirler. Şu günem bir gidip göreli, onsoň bolmasa gitmerisem — diýdi.

— Bolýar, gitsek gideli. Ýöne ýüzümüziziň ugruna Çary kelem alyp gideli — diýdim.

Öýlerine baryp, Çaryny soradyk.

— Bow, siz piliň gulagynda uklaýaňyz. Çary jan düýn irdenjik kel balnysa gitdi — diýip, ejesi köje döwüp oturan ýerinden jogap berdi.

— Kim äkitdi? Nämeli gitdi?.. — diýip, Daňňy ikimiz üsti-üstüne soradyk.

— Gidende-hä künjara çekýän öküz furgona münüp gitdi. «Özüň taparmyň?» diýsem, «Kel balnys nirede diýip sorabirin» diýdi.

— Puluny nätdi? — diýip, Daňňy ýene-de sorady.

— O nähili pul?..

Çary keliň ejesi elindäki soky daşy taşlap, ýerinden turdy. Onuň buşlap, ýüz manat alanyny ejesine aýtmanyny biz nä bileli.

— Aý, ol... buşlap, ýüz manat pul alypdyr, şoňa diýýä-le — diýip, men ýuwmarlajak boldum.

— Wah, heýlemi? Oň ýaly bolsa jähennemle. Sizden her haýsy çykar. Näbileýin

birini jüwlüdiräydiñizmikäñiz diýip, gara janym galmady... Men oňa ertir ojuk-bujuk alnyp iýer ýaly, birazajyk pul iberjekdim. Oň ýaly puly bar bolsa, iberjegem däl...

Yzomyza dolananymyzdan soň-a ýalňyşanymyzy bildigem welin, peýdasyz-da. Geläýse, siz meni ejeme ýamanlapsyňyz-a diýer. Diýse diýibersin. Kellesini bejerdip gelse bolýar. Ýogsam gyşy-ýazy telpekli görgi ýamanyny görýär. Suwa düşse-de gizlenip düşmeli. Düýn çynyny aýdan eken. Biz nähak ynanmandyrýs.

Biz şondan göni Garybata gitdik. Ýene boş dolanyp geldik. Çary kel bolmansoň, soňky iki gün hasam gyzyksyz geçdi.

9-njy bab: ««SAG BOL» BIR DIÝ AHYRY, JAN OGUL!»

— Ertirem Allaň özi öldürmejek bolsa ýetirer-dä — diýip, enem kendirigimizi kakyp-kakyp, bir gysym un aldy-da, bulamak bişirdi.

Biz bulamagyň içine ýumruk ýaly bişirilen ot atyp, iýip ýatdyk. Uzynly gün aýak üstünde ýadapdyk. Ikimizem şobada uklap galypdyrys. Men gijäň näwagtdygyny bilemok, işigiň jygyldysyna oýandym. Ýalpa gözümi açdym. Gapynyň agzynda söm bolup biri dur. Gözüme görünýärmikä ýa düýşümmikä? Ýok, ol hakyt soldat. Biziň üç gün bäri ýoluna çykyp, garaşýan soldatymyz. Özem komandir. Ýöne kim ol? Nirä, kime buşlamaly? Näme üçin biziň yzomyzdan gelipdir? Men ýorganyň içinde tirsegime galyp, gözümi aýyrman, seredip ýatyryn. Soldat hem ne bir agyz gepleýär, ne-de içerik girýär. Gapyň agzynda doňan ýaly bolup dur. Ýüzi hor. Başynda ýumşajyk tüýli, çal gulakjyny bar. Egninde şineli. Bosaganyň aňyrsynda bolansoň, aýakgaby görnenok. Birden ýognas sesi bilen gepledi.

— Kössekmyrat!..

— Wiý... ol Daňňyň kakasy ahbetin. Maňa obamyzda şondan başga Kössekmyrat diýýän bamy? Men uklap ýatan Daňňyny yraladym:

— Heý, tur-tur. Kakaň geldi, Daňňy...

— Ä?.. — diýip, Daňňy dikelip oturdy. Onuň gözlerine ynanmaýany bellidi. Soldat özünden öňürti tarkyldadyp, uýy demirli taýagyny içerik saldy. Soň özi girdi, düýbe geçip, üstümize abandy. Elini uzatdy:

— Salam, Daňatdym!

Daňňy ellerini arkasyna gizledi. Maňa gysmyljyrazy. Gözleri öňküdenem beter tegelendi.

— Elleşsene, gorkma, kakaň-laý, Daňňy.

Daňňy doňan ýaly bolup otyr. Dodaklary tirp-tirp edýär.

— Elleşjekgäl, ýitir eliňi...

Ol gujaklajak boldy. Daňňy şobada possundan towsup çykdy. Eýýäm beýlede taýzaryp dur.

— Men sen diýip geldim ahyry, oglum! — diýip, kakasy ýalbarmaga başlady. — Ejeň pahyram...

Daňňy dogumlandy:

— Näme, jögülik eden bolýaň. Ejemi sen öldürmediňmi? Git, maňa sen gerek däl...

— Daňatdy jan, beý diýme, oglum.

— Men seniň ogluň däl. Git öýümizden. Soldat geýmini geýeniň bilen senden soldat bolasy ýok.

Daňňy gapyny şarkyldadyp, çykyp gitdi. Men henizem haýran galyp, şo öňki oturan ýerimde otyryn. Daňňy gidensoň, menem gorkup ugradym. Sandyraýan. Turup çykyp ötägitjek welin, ol edil gapyň agzynda. Ýeňsesini tünňerdip, maňlaýyny tutup otyr. Maňa bir zat diýer öýdýän. Garaşýan. Şol aňyrsyny bakyp,

tüňnerip otyr. Arkasyndaky haltasynam aýranok. Ahyr bolmady. Ylgap çykdy. Baryp eneme aýdym geldim. Enem gelip:

— Amanlykmy, Kelew! — diýdi.

Ol sesini çykarmady. Enem yşgyn atyp, çay demläp getirdi-de:

— Şineliňi zadyňy çykar-da, ornaşykly oturyber — diýdi. — Iýmäge-hä zadymyz ýok. Soňrak kolhoz ýarma paýjagazyмыzy berer, getirerin. Oglanlar bilen paýlaşypjyk iýersiňiz.

Kelew uludan demini aldy:

— Göwher pahyram... Şeýle bolaýypdyr. Imany hemra bolsun...

— Hawa — diýip, enem göwünsiz jogap gaýtardy.

Ýene-de ümsümlik aralaşdy. Içeri tukat, ýürekgysgynç boldy. Ahyryn ýene Kelew dil ýardy.

— Daňatdy jan diýip gelipdim. Büyem-ä git diýýär, Mamur eje...

— Aý, näme, indi on bir-on iki ýaşapdyr, tüweleme. Bar zada aklyly ýetýär-dä...

— Şo-da, aklyly ýetýär. Men onuň ejesini agyrtdym...

Kelew hamsygdy. Gözüne ýaş aýlandy. Enem gürrüňi başga ýana sowjak boldy.

— Senem ol ganyma giden owyşyň-ow, Kelew?

— Hawa-la, şu ýerden gidemde, şoňa gitdim ahry.

— Ýalan sözläp oturmasaň bolmaýamy? Seň şu ýerden niräk gideniňi il-gün gowy bilýär ahry. Ýagşygözeliň zyndan gitmediňmi näme?.. Sen Göwher pahyry taşlap gitdiň. Daňatdy jany ýetim goýduň... Bolýa-da, şu edip ýören işiň öz

göwnüňe jaý bolsa. Göreňokmy, işigiňden adam sekenok. Goňşy obadan biri woýenniden gelse-de, görmäge gidilýär ahyry...

— Bolýa, Mamur eje, bolýa. Barybir häzir siz meňkä düşünmersiňiz. Men öýden çykyp urşa gitdim diýsem, siz ynanaňzok. Il neneň ynansyn. Men şu ýerden göni urşa gitdim. Barybam ýaralandym. Bakuda hospitalda boldum. Aýagymyň ýarasy bitdi. Ýene urşa barýan. Oguljygymy göreýin diýip, bir gün rugsat bilen düşüp galdym. Göwher pahyryn ýogalanyny hem Garybatada aýtdylar...

Barybir enemiň ynanmaýany belli: — Heýlemi? — diýdi-de goýaýdy.

Ol arkasyndan goş haltasyny çözdü. İçinden bir bölek gaty nan çykardy-da, üstüne baş-alty bölek gant goýup, maňa uzatdy. Garbap aldym. Gandyň bir bölegini agzyna saldym.

— Oglum, Daňatda-da ýaryny goý — diýip, enem elini uzatdy.

— Iýiber-iýiber. Daňatda-da bar — diýip, ol baş-alty bölek gaty nan bilen bir goşawuç gandy ýaglygyň üstüne döküp, eneme uzatdy. Kagyza dolangy ýene bir tegelek zat çykardy:

— Mamur eje, munam Daňatdy jana beriň. Bu onuň ýetip bilmeýän başburç ýyldyzly kemeri.

Ol haltasynyň agzyny daňyp, arkasyna aldy-da, gitmäge hyýallandy.

— Bu wagt nirä gitjek? Hany, töre geç. Dem-dynjyňy al. Ertir oglanlar eşeklije eltip gelerler.

— A oglum!.. Ol öýden gaçyp ýörse...

— Ogluňa döwem çalasy ýok. Soňra öz-özi dolanyp geler...

Kelew geýimlerini çykaryp oturdu. Ýöne Daňňy agşam hem gelmedi. Men bir topar ýere aýlanyp, tapman geldim. Gije enemem, Daňňyň kakasam, hemmämiz

Daňňylaň tamynda ýatdyk. Oňly gürrüňem bolmady, gepem. Ertir turup, onuň gatadylan nanynyň bir bölegi bilen bir düwür gant iýdim. Daňňyň kakasy-ha geleli bäri duzam dadanok. Ýekeje käse çay içdi. Ol:

— Kössekmyrat jan, sen Göwher gelnejeň jaýlanan ýerini taparmyň? — diýdi.

Men ony görüpdim. Onda-da birbada näme diýjegimi bilmedim.

— Göwher gelnejemiň mazarynymy? — diýip, enemiň ýüzüne seretdim. Enem:

— Tapar-la, tapman näme. Bar, oglum, görkezip gel, zyýarat etsin, öýlänem Garybata äkitmelisiň... — diýdi.

Men Daňňyň kakasynyň öňüne düşüp ugradym. Gidip otyrys, gidip otyrys. Obadan ep-esli saýlandyk. Birden men yzyna seretdim. Hol, uzakdan biri gyrgyzdyp gelýän ýaly. Öwran-öwran seretdim. Soň Daňňyň kakasam seretdim.

— Näme zol-zol zzyňa seredýäň, Kössekmyrat, kim ol gelýän?

Men ýene seretdim. Uzakdan bolansoň saýgardanagam. Öz-ä Daňňa meňzeýär.

— Ol Daňňymyka diýýän...

— Daňňy? — diýip, ol sakga durdy.

Ol Daňňydy. Ýöne gara görnüm geldi-de, biziň duranymyzy görüp, olam durdy. Soň hem biz ýöresek ýöreýä, dursak durýa. Elimi bulap, gygyrýan. Gelenok. Kakasy:

— Men ýabyň aňyrsynda garaşayyn, bar sen git-de ýalbar-ýakar, alyp geljek bol — diýdi.

Men yzyna dolandym. Eýdip-beýdip Daňňyny bile gitmäge razy etdim.

Kelew öňümüzde, bizem yzynda öwlyýäniň gümmezini nazarlap barýarys.

Harsañ-harsañ kesekli şüdügäriň içi bilen ýolsuz-ýodasyz gidip otyrys. Hiç kim geplänok. Boýnuma alayyn, bu ýer gorkuly. Günortanyň günem ýeke özüme-ä o ýerden geçmäge milt edip biljek däl. Bir gapdalyň giden mazarlyk. Toraňny ýaly bolup giden topbak-topbak ýylgynlaryň arasynda ajdarha çykan gultakly ýylan barmyş diýibem gürrüň edýärler. Baýly sopyň edil owlak ýaly çekreýän äýneki ýylan hakda eden gürrüni ýadyma düşýär. Ýeke olam däl. Sag tarapyňam uzyn köne gala. Oňa «Gulakly gala» diýýärler. Galanyň adynyň nämeden galany belli bolmasa-da, bu galada ençeme adamlaryň gurban bolandygy belli. Öten ýyl Mürti dagy galadan alyp, dökün etmek üçin furgona gum atýar ekenler. Şonda birden galaň aşagyndan adamyň kelle süňki çykaýypdyr. Töweregi bilen gazyberseler, ýene bir kelle bilen bir topar adam süňkleri çykypdyr. Mürti «Donumyň arasyna salyp, ol süňkleri eltip, öwlüýäde gömdüm» diýýär. Bu galadan gyzyl pul tapanlaram bolupdyr.

Göwher gelnejemiň gorkan ýerem şu galanyň içi ahyryn. Ýöne muny ýeke men bilýärdim. Daňnam bilenokdy, kakasam. Maňa-da ony enem gürrüň beripdi.

Ahyry ýetdik. Ynha, bir tümmek gum. Şunuň içinde Göwher gelnejem ýatyr diýseň, ynanar ýaly däl. Daňnyň ejesi daýaw, görmegeý aýaldy. Obamyzda iň owadan gelin şo diýýärdiler.

Daňny ejesiniň mazaryna barsa, hemişe aglaýar. Bu gezegem aglady. Kakasy iki dyzyny ýere urup, mazardan bir gysym gum alyp, seretmäge başlady. Men bir onuň kakasyna seredýärdim, birem Daňña. Kakasy doňan ýaly bolup, köp oturdu. Göwheriň guburyndan alan bir gysym gummy henizem elinde. Dem saljak ýaly, şol seredip otyr. Ahyryn ony ýene guburyň üstüne oklap goýberdi-de, pyşyrdady.

— Razy bol, Göwher!..

Üç tirkeşik bolup ýene gaýtdyk. Daňny iň yzda aglap gelýärdi. Hyşaly ýaba ýetdik welin, şu ýerde bir waka boldy. Edil paýapylyň agzynda Baýly sopy pete-pet geläýdi. Daňnyň kakasy leňkidik-leňkidik etdi-de, baryp önünde gaýşaryp durdy. Gözlerini Baýly sopyň görejine dikdi. Sopy rejän geň dældigini aňdy:

— Hä, Kelew jan, gurgunjamysyň? Sag-amanja gezip ýörenmisiň? Tüweleme,

tüweleme, maşgalaña gowşupsyň, gözüň...

— Tüket!..

Kelew şeý diýip, taýagyny göterdi welin, men-ä Baýly sopyň işi gaýtdy diýdim. Hut beýnisini çym-pytrak etmez öýtmedim. Daňňyň kakasynyň gözleri iňňän aýylgançdy. Sesinde näçe gahar-gazap bar bolsa-da, urmady:

— Haýýar sopy, seniň bolaýjagyňy bilýän welin, arman wagty däl...

Baýly sopy ne öňe ýöräp bilýär, ne yza. Ýöne titräp dur. Dili basylypdyr.

— Hany aýt, beýläk nirä barýaň?

— Ö-ö... öwlyüä...

— Öwlyüä diýsene... — Ol şeý diýip, Baýly sopyň ýakasyndan tutup, ýekeje eli bilen silte diýdi welin, men-ä onuň gözi gögeriberdimikä diýdim. — Şu günden şeýläk, şu öwlyüäň içine aýagyňy sekäýseň, diriligiňe gabra sokaryn... Bilýärmiň, o ýerde kim ýatyr? Meniň aýalym ýatyr... Ho duran ýetim çaganyň ejesi ýatyr... Göwher ýatyr...

Ol şeý diýip, ony itekläp goýberdi. Çalaja itekläň ýalydy. Bir görsem, Baýly sopy ýabyň raýyşyndan ýumak ýaly togalanyp barýar. Telpegem zyndan togalanýar. Sypsa kaýyl eken. Telpeginden, galoşyndan bizar, turup göterdi ökjäni. Men bir minutyň içinde bolup geçen bu waka haýran galyp, tä oba golaýlaýançak gepläp bilmedim. Öýümize ýetip gelýärkäk:

— Nätdäý?! — diýip, ýylgyryp, Daňña seretdim. Ol sesini çykarmady-da, tamyň ýeňsesine aýlanaýdy. — Wah, şu wagt Çary keliň gerek ýeri. Elini çarpyp gülerdi. «He, sopusyk, nätdiň, özüňden ökdä uçradyňmy?» diýerdi. Şo mahal bütin oba buşlap çykardy...

Kelew öwlyüäden geldi, gitmek bilen boldy. Enem Çary keliň ejesinden «Gara ýorgany» diläp geldi. Men onuň şinelini gaňñaň üstüne atyp, eşege mündüm. Goş

haltajygymam öňüme aldym.

— Daňatdy jana sag bol diýäýjekdim — diýip, kakasy tamyň ýeňsesine, oňa-muňa seredýär welin, ýene Daňňy tapylanok. Edil ýere giren ýaly. Enemem gözleýär.

— Daňatdy, Daňatdy jan, gel, oglum, kakaň gidýä, «Sag bol» diý!..

Zym uçan ýaly bolupdyr.

— Ýeri, bolýar-da, sag oturyň, Mamur eje. Bir wagt sag-salamat dolanyp gelsem, ýagşylygyňyzy unutman.

Ol öňe düşüp ugrady. Egni şinellikä beýle syratlydyr öýtmändim. Ol uzyn gelşikli adam ekeni. Bilindäki ýasy guşagy, aýagyndaky gara ädigi, ýap-ýasy eginlerindäki ýyldyzly pogonlary diýseň gelişýärdi. Seretdigimçe, gözüm gidýär. «Şunuň ýaly kakasy bolubam, öýkeläp, gepleşmän, gaçyp ýör» diýip, öz ýanymdan Daňňa käýinýärim.

— Wah, meň kakamam bir gelsedi. Ýekeje günlük gelse-de boljak...

Biz Mürtileň deňine ýetdik. Birden eşek agylyň içinden bir kelle görnen ýaly boldy. Üzeňnä galaga-da, boýnumy süýndirip seretdim. Görsem, Daňňy. Çalaja selpäp barýan kakasynyň zyndan süýem barmagyny agzyna salyp, seredip dur. Gözünden monjuk-monjuk ýaş syrygýar.

— Daňňy! — diýenimi duýman galdym. Hiç zatdan habarsyz barýan Kelew yzyna dolandy. Ikimizem agylyň agzyndan bardyk.

— Ýör, kakaňy ugratmaga gideli, Daňňy!

Ol lal-jim bolup dur. Iki gözündenem şabrap ýaş akýar. Kakasy baryp, başyny sypady-da, bozuldy:

— «Sag bol» bir diý ahyryn, jan oglum!..

10-njy bap: «HÄÝ, NÄBILEÝIN-DÄ, INDI BU KELLÄ SAÇ ÇYKAÝARMYKA?»

Biziň bu ýylky tomus kanikulymyz birhili geçdi.

Kyrk gün diýeniň köpem däl ýaly welin, Çary kel gözümüzden uçdy. Onuň keselhanadan gelen günü ýanyndan turmadyk. Sebäbi, ozaly bilen-ä, bizde gürrüň kân. Şu kyrk günüň içinde bolan zatlary biz oňa gürrüň bermelidik. Bu biziň dostluk borjumyz. Galyberse-de, Çary kel indi öňki gören Çary keliň däl. Büsbütün başga oglan bolupdyr. Gapydan kim gelse geläýsin, öňünde şyrdaksyz otyr. Bilýäňizmi, şunuň özi uly özgeriş. Hemişe säwlikde eşekden ýykylaýsa-da, ilki şyrdagyna topulardy. Heniz ony şyrdaksyz gören ýokdy. Şyrdagynyň eteklerinden gasňak baglap giden kesmekler görner durardy. Häzir olara derek kündügiň boýny ýaly çym-gyzyl kelläni görýäris. Özem şeýle bir tekiz, ýylmanak welin, daşrakdan seretseň, kümüş ýaly lowurdaýar. Dogrusy, oňa indi kel diýmäge diliň barar ýalam däl. Ýöne halys öwreniläýipdir. Onsoňam indi özi aýdýar: «Näçe kel diýesiňiz gelse, diýiberiň. Barybir, indi men kel däl» diýýär. Biz o gün her näçe otursagam, aýdasymyz gelip, böwrümüz gijäp duran zatlaram aýdyp bilmedik. Sebäbi, gelýän-gidýän kändi. Çary keliň ejesem, ýüz görmek gerek däl, garasöýmez aýal. Sähel gülşüberseň, jabjynyp, ýüzüni alaymany hiç zatça-da görenok. Şonuň üçinem günümüzüň köpüsini Çary keliň kellesini taryplap geçirdik. Esasy zatlary welin hökman şu gün agşam gürrüň bermeli.

Daňňy ikimiz Çary keli o gün agşam bizde ýatmaga göwnetdik. Wah, onuň öz-ä her günem ýatjak welin, ejesinden ätiýaç edýär. Olam: «Ýatsa ýatybersin» diýdi.

Üç bolup, Daňňylaň öýüne geldik. Hanam özümüz, soltanam. Şoň ýaly bolanda hezil bolýar. Için gyrylýança gül, gülme diýjek ýok.

— Çary, balnisaň içi gyzyklymy, dost jan? Hany indi bir oňat gürrüň bersene? — diýip, Daňňy begenjinden ýyrş-ýyrş etdi.

Çary kel asla-da öwünjeňräk.

— Dogrymy aýtsam, hezil däl. Siz-ä zaluwatjyklar, ikiňizem baran günüňiz gaçyp gaýdardyňyz. Onuň ýaly ýere ýene men çydaýan — diýip, gürrüňe başlanyndan

güpläp ugrady. Men:

— Gaçyp gaýdar ýaly, biziň o taýda näme işimiz bar, gitmerisem — diýdim.

— Ýok, men ýöne siziňem kelläňize baş çykaýsa diýýän...

— Hiç haçanam biziň kellämize baş çykmaz. Onuň üçinem gitmeris. Seň özüň nätdiň, şony aýt?

— Ilki bilen-ä, o ýerde nany ölçegli berýäler. Biz bu ýerde tapsak, tä doýýançak iýýäris. Tapmasagam aç gezip ýörüs. O ýerde beýle däl. Berlenhe paýyňy iý. Oňsoň oň, oňmasaň doňaý. Oýnasyň gelen mahaly oýnadanoklar. Özleriniň ýatyrýan, turuzýan mahallary bar... Wah, bu zatlar bilen oňuşsa-da boljak-la. Iň ýamany, kelläňe ýod çalyrlar...

— Näme, ýod agyrdýamy?

— Daňňy, walla, senem ýody görmedik ýaly. Agyrdýamy diýen bolýaň. Hawa agyrdýar. Kelläňi ýakýak ahyry. Ýogsam meniň kelläm ýaly çydamly kelle bolmaly däl. Çigit ýagy çalyndy. Nebit ýagy çalyndy. Baý, şolam-a agyrdar-dow. Lap-lap gyzdyrardy. Araba ýagy çalyndy. Çalynmadyk zat ýokdur. Käte-käte Mürti saçymy syranda, kesmeklerini päki bilen gazap-gazap ganadardy-da, yzyna däri basardy. Men şonda-da aglamazdym...

— Ýod çalnanda agladyňmy?

— Hawa, agladym. Murt çykan uly oganlaram möňňürüp aglaýar.

— Be, hany başdan-aýak gürrüň bersene. Başlaryňy nädip aýyrdylar?

— Başlaryňy diýip, sypaýyçylyk eden bolma-da, keliňi diýäýsene — diýip, Çary keliň özem hezil edip güldi.

— Hawa-la, bu gün bize ýatyň diýjek ýok, aýtsana? — diýip, Daňňam güllüp otyrka ýalbardy.

— Bolýar, men size hammama düşürişlerinden başlap aýdaýyn — diýip, ol mis kellesini öwrendikli barmaklary bilen sypap goýberdi. — Baran günümüz hammama düşürdiler. Geým berdiler.

— Bä, geýmem berýälermi? — diýip, Daňňy geňirgendi.

— Geým bermeseler, bolmaz ahyryn. Telpegiňi, tahýaňy baran badyňa üşürüp otlaýarlar. Beýleki eşikleriňem sklada salyp ýygnaýarlar.

— Ýeri bolýar-la, aýt. Geým jähenneme gitsin-le. Indi sorag berip, gürrüňi bölmeli däl, eý Daňňy — diýip, men zyyny eşitmäge howlugýardym.

— Ertesi elektrige tutdylar. Wah, siz elektrigi näbilýäňiz. Stoluň üstünde ýüzin düşüp ýatyrşyň. Kellän iki barmak ýokarsynda-da aýna ýaly zat wyz-wyz edip dur. Özem ep-esli bar. Kiçiräk jam ýaly. Ýanyňda nobatçylyk edip duran dugtor ilki sag çekgäňe, onsoň, çepiňe ýatyrýar, rezin bilen ýüzüňi ýapyp, arkan ýatyrýar. Bary-ýogy bir sagat çemesi welin, gara der bolýarsyň. Soň bir hepdeläp hiç hili em edenoklar. Şonda öýlerine gidýänler hem bar.

— Senem gaýtsaň bolmaýamy?

— Meniň gaýdyp näme işim bar? Kellämiň başy aýrylmasa, gelmen diýip, şert edip gitdim ahyryn.

— Ýok, gelmeli ekeniň. Onda senem hezilligi görerdiň — diýip, men zordan gülmän saklandym.

— Näme hezillik boldy, aýtsana — diýip, indi Çary kel maňa ýalbaryp başlady.

— Baýly sopydan Daňňyň kakasy ýumajyk ýasady...

Men şeý diýip gülüp başladym. Şoň bolşy gözümiň öňüne gelip, şeýle bir gülküm tutýar welin, zyyny aýdyp bilemok. Aýtjak bolýan, gülküm tutýar, aýtjak bolýan, gülküm tutýar. Şo ýerdäki gülmedigimem şu wagtda güldüm. Güle-güle içim

gyryldy.

— Hany, aýtsana, nätdi?

— Näder öýdýäň, ilki ýakasyndan tutagada, towuk bogan ýaly bogdy. Sopujyk hyrk-hyrk edip, ölüp barýar. Soň batly itekläp goýberdi welin, Perreň ýabyň raýyşyndan togalanyp gaýtdy. Ýumajygyň bar-da — diýip, ýene güldüm. — Hawa, ketgen ýaly bolup, sary telpegem zyndan togalanýar... Indä bilmedim welin, Baýly sopy öwlüýäde görünmese gerek.

— Be, aýdyşyňdanam hezil bolupdyr-ow. Onsoň nätdi? — diýip, Çary keliň hasam gözleri ýiteldi.

Şu ýerde ýene-de Daňňy ara düşdi.

— Ýeri, boldy-la, how. Gören ýeriňde aýdyp ýörsüň, besdir-dä — diýip, ol ilki maňa igendi. Soň Çary kele ýalbardy.

— Gowusy, sen kelläni bejerişlerini aýtsana, Çary jan!

Çary kel gürrüňini dowam etdi.

— Bir hepdeden soň, penje-penje bolup, saçyň düşýär. Eliňi degirseň, gopup gelip dur...

«Seniň düşer ýaly, saçyň bamy?» diýesim geldi. Ýene saklandym. Onsoňam, belki, Çary kel illeriňkiň düşýänini görüp aýdýandyr. Ol ýerdäki kelleriň-de hemmesiniň deň dældigini, käsiniň jyrrun kel, käsiniň çala keldigini, ýekeje baş üçin baranlaryňam bardygyny ol öýlerinde otyrkak gürrüň beripdi.

— Ine, onsoň palçyk ýaly bir zat bilen kelläni suwap, mata bilen bir günläp sarap goýýalar. Ertesem eline bir bölek sabyn alyp, iki sany aýal geçýär daşyňa. Ýuwuberýär, ýuwuberýär. Kelläň ähli goňagy, kesmegi, saçy zady bary gopup, legeniň içine düşýär. Kelläň ýeňlän ýaly bolaýýar...

— Bar bolanymy şu?..

— Ýok-la, erbedi öňde. Üç-dört bolup üstüne münägede, çym gyzy bolup duran kelleňä çotga bilen ýod çalýalar. Men-ä kelläme ot basýandyrlar öýtdüm. Şeýle bir gyzy, lowlaýandyr welin, hiý, ýöne, goýaý. Sydyransoňlaram awusyna çydaman, howlyň içinde diriň-diriň böküp ýörsüň. Birki sagat geçýär. Birneme awusy azalýar. Ýene çalýarlar...

— Dogrujaňy aýt, Çary. Gaty agladyňmy?

— Gaty agladym. Ýöne kän aglamadym. Üç-dört bolup, ýerli-ýerden agyzlary ýetişdiginden üfläberdiler welin, birneme sowaşady... Soň çykanja gyly ütüp, yzyny üzmän ýod çalyp ýörler. Kelläňem öwrenişýär. Soňabaka ýod çalsalaram, suw çalan ýaly. Oglanlar bolup, biri-birimiziňkä-de çalyp ýörüs. Ýöne şo ilkisi welin...

— Çary, indi elmydama kelläň şunsy ýaly ýaldyrar durarmy? — diýip, Daňňy gara çyny bilen sorady.

— Ýok, saç çykýarmyşyn...

Daňňy geplemedi. Men içimi gepletдим:

«Haý, näbileýin-dä, indi bu kellä saç çykaýarmyka?»

11-nji bap: IŞIMIZ «ASMANDAN INEN HATY» GÖÇÜRMEK

— Oglum, kakaňdanam-a hat arany açyp barýar — diýip, enem barha köp gaýtalaýar. Men onuň gysylýanyny bilýän. Etjek alajym ýok. «Ýazmaga eli degýän dälidir» diýen bolýan. Burkaz obasynda bir palçy döräpmiş diýip, bir gün olar topar tutup gitdiler. Aklyk berere zadymyz ýok diýip, enem ejem pahyrdan galan dört sany saça dakylýan ýüzi ýolbarsly manatlygy äkitdi. Gün eňegini ýere berende-de, olar dolanyp geldiler.

— Oglum, kakaňdan-a arkaýyn bolaý. Sag-aman gezip ýörmüş. Asyl ol aýnada gören ýaly, ýüz keşbine çenli aýdyp otyr. Arman, aklygymyň ugry ýokdy. Ýogsam nämäň bolsa berip gaýdyberseňem boljak. Obalary hem oňa: «Bu ýöne-möne palçy дәl. Bu aýala Alla nazar edipdir» diýýärler. «Garaşyberin, duýman otyrkaňyz özi geler» diýýär...

Enemiň begenjinden süňni ýeňläýipdir. Menem begendim.

— Wiý, oglum, onsoň hem ýene bir zat. Derrewjik Daňňynam tap — diýip, enem heýkeline ýapyşdy. Enemiň baglaryna çenli kümüşlenen heýkeli bardy. Ony eneme-de enesi ýadygär goýupdyr. Heýkel diýseň heýkel. Görenler tarypyny edýärdi. Ýöne uruş başlanan badyragyna goranmak fonduna kümüş şaý ýygnadylar. Şonda ýüzüniň ähli kümüşini söküp, bir okara edip tabşyrypdyk. Indi diňe teletin ýanjygy galypdy. Enem toýa-ýasa — bir ýere gidäýmese, kän dakynyp ýörgüjem дәldi. Bu gün welin dakynypdyr. Heýkeliň içinden depderiň ortasyndan goparylan goşa kagyz çykardy. Kagzyň ähli ýeri maýdaja hatdan doly. Özem syýa bilen arassaja edilip ýazylypdyr.

— O hatyň näme, ene? — diýip, Daňňy gelensoň, ikimiz görjek bolduk.

— Ynha, bilersiňiz, kagyz-galam alyň-da, ikiňizem göçüriň. Bu hat keramatly hat. Asmandan inipdir. Şonuň üçinem kimde-kim sogap gazanjak bolsa, özi bir gezek göçürmeli. On adama hem göçürtmeli — diýip, enem arassaja, howlukman göçürmegi sargap, aramyzda goýdy. Daňňy ikimiz bagrymyzy ýassyga berip, göçürmäge başladyk. Giç ýassynlar zordan göçürip bolduk.

Ertir irden enem meniň göçürenimi epleşdirip, heýkeline saldy. Beýleden getiren haty bilen Daňňynyň göçüreninem eline alyp, çykyp gitdi.

Biz bir gezek göçüremizde-de elimiz agyryp gidipdi. Ýene obamyzyň aýallary üstümize dökülip ugrady. Kim bir gysym igde, kim gatap giden kak-sök getirip «Maňa-da göçürip ber» diýip, ýalbaryp otyr. Enem biziň elimiziň agyrýanyny bilenok. Gaýtam:

— Göçüriberin, çagalam, eliňiziň-gözüňiziň haýrydyr — diýýär.

Daňňy ikimiz üç-dört günläp işimiz «asmandan inen» haty göçürmek boldy. Soň: «Näme görünmediň-le?» diýsek, Çary kelem şonça günläp keramatly haty göçüren eken. Ol hat mekdebe-de ýaýrady. Mugallym sapak geçýär welin, her kim dyzynyň üstünde goýup, göçürip otyr. Şeker mugallym bir gün ählisiniň kitaplarynyň içini barlap, hatlary ýyrtdy.

— Indiden beýläk şunuň ýaly bolgusyz zat bilen kim meşgullansa, gaty görmesin. «Keramatly hat» diýen bolup, Keramat näme işlesin? Bu bir gutlaýtarryhyň (?) toslap tapan samahyllamasy — diýip käýindi.

Şondan soň göçürýän zadymyzyň ugursyzdygyna bizem ynandyk. Soň hiç kime göçürübem bermedik. Ýöne enem welin soň-soňlaram şol «keramatly haty» heýkelinden aýyrmady. Ol hatyň yzysüre ýene bir hat ýaýrady: «Her anna günü öwlyä baryp, sadaka berseň, dilegiň kabul bolýarmyş».

Sanly günde öwlyäň başy bazar ýaly boldy. Eşekli, eşek arabaly gelip, başynda janly kesýärler. Baýly sopy jerçiligini goýdy. Indi ol öwlyä baranlaryň sadakasyny ýygnaýardy. Öwlyäde soýulýan goýunlardan başga, ýylgynlygyň içinde otlap ýören «öwlyäň mallary» hem kiçiräk süri boldy...

— Abdyl hojam bu gün-erte köne okuw açjakmyş — diýibem gürrüň çykardylar. Onuň-a soňy gelmedi. Raýondan biri gelip, mazalyja gysan bolara çemeli.

12-nji bap: «HIŇLEN BAKALY, SOPUJYK, GÖZÜŇ NÄME GÖRERKÄ!»

Günler geçip dur. Çary keliň kellesine eýýäm iki gezek saç çykdy. Iki gezek syrдыrdy. Ilkis-ä saça-da meňzänok. Mekgejöweniň gulpagy ýaly mymyjak zat. Ony syrдыrdy. Gararagy çykdy. Ýene bir syrдыraýsa, tanalmaz ýaly bolarmyka diýýän. Şu doktorlara halal. Çary keliň kellesini bejelerler diýseler, ynanar ýaly däl. Bejeräýipdirler. Indi ol buşluga berlen tahýasynam geýýär. Gelişýärem. Çary kel kellesi şyrdaklyka bedroý ýalydy. Indi seretseň, görmeksiz oglanam däl. Muny men diýemok, iller şeý diýýä. Ýöne biriniňki bolmajak bolsa, bolmaz eken.

Bir gün onuň ejesi Çaryny taşlap, zym uçan ýaly gidiberipdir. Biri gününü görüp bilmän gidendir diýýä, başga biri äre gidendir diýýä. Gidişi-gidişi boldy.

— Obanyň oňan ýerinde aýratyn sen aç ölýämiň, otur-da Hudaý diý-de — diýip, oňa hemmeden beter enem köp jibrindi. Çary kele hemme kişiň nebsi agyrdy. «Gelneje, eliň degse, şu gün sygrymyzy sagyp bersene» diýip, görene ýalbaryp ýör. «Sat, owarra et-de. Ýeke başyňa sygyr nämä gerek» diýselerem edenok. «Agam dagy gelse, näme diýeýin» diýýär. Soň birine idederine berdi. Ozal obamyzda hiç zatsyz ýetim diýilýän Daňnydy. Indi Çary kelem şonuň ýaly. Onça-da ýok. Daňny bizde bolup ýör. Enem seredýär. Çary keliň hiç kimi ýok. Neressän öňki gülküsi, degişgenligi ýok. Her gezek: «Çary keliň ejesi äre gidipdir» diýlende-de, ýüzi lap-lap gyzýar. Ýogsam heniz kakasynyň ölenem belli däl. Biri: «Patasyny alayyň, elim bilen jaýladym» diýenmişin, Çary keliň ejesi hem pata almaga derek başyny alyp gidiberipdir.

Soňky günlerde Çary kel bilen Daňnyň hymy-symysy köpeldi. Bir gürrüňjikleri bar. Onam menden gizleýärler. Bir günem geldiler-de:

— Biz ikimiz FZO (ФЗО) gidýäs — diýdiler. (ФЗО - Школа фабрично-заводского обучения)

— Çупуňyzмы? — diýip, men Daňña çіnerildim.

— Çын. Eýýäm dokumentlerimizem düzetdiler.

Garaşman duran habarym meni birhili etdi. Sesimi çykarman, pikire batdym. Eýýäm ýekesiräp ugradym.

FZO gitmeklik geçen ýyl başlanypdy. Öz kolhozomyzdanam telim oňlan gidipdi. Olaň ýarpys-a şobada gaçyp geldi. Gaçmadyklary welin eýýäm hondonbarsi çişip, pors atyşyp ýör. Iki gezek dagy gezmäge gelip gitdiler. Baýly sopyň agtygy Akga lemmik näme. Oňa hiç kimiň göwni ýetmezdi. Babasy bilen oňuşman, FZO gitdi. Indi äpişge, gabsa-da ýasan bolup ýör. FZO gowy okuw. Birden içimdäki pikirimi daşyma çykardym:

— Ýeri, men nädeýin?..

— Senmi... sen... — diýip, Daňňy jogap tapmady.

Çary kel:

— Seň eneň bar ahbetin, Kössek — diýdi. Daňňy ikimiziň nämämiz bar? Kakamyzam ýok, ejemizem.

— O näme üçin Daňňyň kakasy ýok? — diýip, men garşy çykdy. Onda-da Daňňy laňňa ýerinden galyp, elini gaharly silkip goýberdi.

— Ýok, men ýetim...

Men dawalaşmadym. Bularyň kellesine şeýle gowy pikiriň gelşine haýran. Bu taýda özüňden artyk bilmeyän gyzlaryň elinde okap, bilim aljak bolandan FZO-da okanyň gowy. Hünär öwrenmeli. Wah, menem şular bilen gitsem...

Soň eşidip otursam, bu olaryň tapan pikiri däl eken. Ony-muny görüp, iki ýana ylgap, ähli zady düzeden Şeker mugallym bolupdyr.

Ýene birki gün geçdi. Olar erte däl-de, birigün ugrajakdyklaryny aýtdylar. Indi muny hemmelerem bilýärdi. Enem Daňňyň geýimlerini ýuwup, ýamap, taýýar etdi-de:

— Daňňy jan, daýyňlara-da habar edäýsek nädýär? Soň aýtman iberipsiňiz diýäýmesinler?

— Ýok, ene, habar etmäli. Aýtsak, olar goýbermezler. Men barar-da, olara özüm hat ýazaryn...

Çary kelem FZO gürrüni çykaly bäri biz bilen bile ýatýardy. Şol agşam gijäň bir wagtyna çenli ýatmadyk. Men her edip-hesip edip, Baýly sopydan kakamyň possunyny almalydym. Ony şular gitmäňkä alyp bilmesem, ömür alyp bilmejekdigime gözüm ýetýär. Meniň şony almasam, ynjalmajagymy Daňňy

ozalam bilýärdi. Çare kele-de aýtdyk. Ol:

— Päheý, bulaň muşakgat edýän zadyny. Ony almak itiň aňsady — diýdi oturyberdi.

— Nädip?

— Ertir ikiňizem meniň yzyna düşüň, görersiňiz.

«Itiň işi gedaý bilen» diýen ýaly, Çary keliň işi Baýly sopy bilendi. Şoňa bir zat edeli diýseň, gözi açylýar. Eýýäm keselhanadan geleli bäri, onuň daňylgy duran eşeginiň çekisini kesip, gaňňasyny döwdüripdi. Eý görýän iti Gulaklysyny bolsa nädipdir diýseňiz-le? Golaýyndan geçen bolupdyr. It hemişekisi ýaly zynjyryna towsup, üýrüp ugrapdyr. Şonda ol görünmän baryp, Mürtiň äpet uly itini boşadyp getiripdir-de, oňa küşgüripdir. Mürtiň iti Baýly sopyň guduz itini mazalyja çeynäpdir. Birki günlükde ýeňseki ýabyň içine eltip tüpeňläpdirler.

— Hiý, beýle-de, naýynsaplyk bormy, beýtmeli däl ekeniň — diýip, Daňňy ikimiz käýinjek bolduk. Onda-da Çary kel balagyny dyzyna çenli çyzgap görkezdi:

— Serediň, bu ynsaplylykmy? Onuň baldyrynyň ýumrusynda Gulaklyň ýaran ýeri henizem oýulyp, bir erbet bolup ýatyr. — Gedaý görgülini nädipdir?! Gijimanyň aýalynyň bir elini çeynemedimi? Wah, ol ite entegem az-la...

Ertesi köne ala çuwallaryny goltugyna gysdy-da, Çary kel öňümize düşüp ugrady.

— Siz arkaýynja bolaýyň.

Baýly sopy her gün sebetlerini ýükläp, obanyň golaýyndaky täze razözde üzüm satmaga geçerdi. Onuň öz üzümü ýok. Ýeňseki kolhozda bagly adamlardan arzan alýar. Otly bilen geçýän ýolagçylara hem gymmat satýar. Onuň geçer wagty golaýlady. Daňňy ikimiz ýoluň gyrasyndaky ösgün gowaçanyň içinde bukup ýatyr. Çaram eýýäm tokurtgaň içine sümüldi.

Ana, Baýly sopy gelýär. Ol köne sebetlerini taýlap urupdyr. Hemişekisi edişi ýaly,

üstündenem possunyny çöwre epläp ýazypdyr. Ýumşajyk ýerde, ýorgaja eşegiň üstünde hiňlenen bolup gelyär.

Hiňlenseň hiňlen bakaly, sopujyk, gözüň näme görerkä?

Onuň eşegi köpriň üstüne aýagyny basandyram welin, bir ala zat zomp edip, ýokaryk bökdi. Eşegiň diň arkan zyňanyny görüp galdyk. Eýýäm, hol owarradan gaňnasyny garnyna alyp, gaçyp barýar. Daňňy ikimiz pursady elden bermedik. Ylgap bardyk-da, possuny gowaçalygyň içine süýredik. Soň Baýly sopyň nädýänini görjek bolup, köp ýatdyk. Asyl ol galar ýerde galanok. Şol guma bulaşyp ýatyşy. Daňňyň «ol ölendir» diýmesi meni hasam howsala saldy. Ýöne ölmän eken. Birsalymdan soň ýüzüniň gumuny süpürişdirip turaýdy. Onda-da possun ýadyna düşenok. Haýdap guma garylyp ýatan üzüm hoşalaryny sebede salyp başlady.

Soň näme etdi, bilmedik. Bize bilmegiň geregem ýok. Possuny süýräp, keşiň ugry bilen emedekläp gaýtdyk. Kartaň o çetine çykyp, tutly salma girdik. Gelsek, Çary ýylgyryp dur.

— Nätdim?..

Bu Çary keliň Baýly sopudan iň soňky ar alşydy. Ýöne Çary kel keselhana gitmäkä-de, bir gezek ony masgara edipdi. Ol şeýle bolupdy:

Ýaz çykdygy besdir, Baýly sopyň sesi eşidiler:

— Sogan alan, sogan alan, gel. Bugdaýa deňe-deň, arpa, burç, bişen şugundyr...

Bu gün ol erik satmaga geldi. Iki sebedini hem saryja erikden doldurypdyr. Täzeje çykan erikden bir penjesini iýäýseň, nähili hezil boljagyny özüňizem bilýänsiňiz. Emma hany oňa bermäge bugdaý. Arpa bolsa berenok. Onda-da obaçylyk. Biri kiçijik okara bilen bugdaý eltýär. Beýlekisi pul berip alýar. Garaz, alan tapylýar.

Çary kel geldi-de, gulagyma çawuş çakdy. Men ynanmadym. Eşegiň artlygyna basyp, boýnumy uzadyp seretdim welin, kiçijik pyşbaga gözünü tegeläp, erikleň

üstünde ýatyr. Tas pyňkyrypdy. Baýly sopy bolsa, terezisi bilen gara başyna gaý.
«Baý, süýji erik eken-ow, sopy aga, ertirem gelermiň?» diýip, şapbyldadyp
çeýnäp duran Mürtiň aýalynyň ýanyna bardym-da:

— Ogulnyýaz gelneje, ýogsa-da, üstünde pyşbaga ýatan erik süýji bor-da —
diýdim.

— Günäň gapar, oylan, uçmadan çykan zada beý diýmäge, neneň diliň barýar —
diýip, ol maňa gygyryp ugrady.

Ol baryp ýatan galmagalçy aýaldy. Biziňem bu mahal galmagal gopduryp bilsek,
armanymyz ýok.

— Sen maňa gygyrma, gelneje. Ynanmasaň, bar-da, sebediň agzyndan boýnuňy
uzadaý — diýip, ony küşgürdim.

Ýöne indi agzyndan seredip görjek bolup oturmaly hem däl. Pyşbagajyk men
bärde diýýän ýaly, sebediň deşiginden boýnuny çykaryp dur. Ogulnyýaz gelnejem
ony gördi-de, gygyryberdi:

— Waý, imansyzyň ütülmiş sopusy, bize haram iýdiripdir. A-ýuww, jan iller.
Döküň erigiňizi!..

Ol hem şeý diýip gygyrýar, hem okarasyndaky eriklerden penjeläp, Baýly sopyň
üstüne zyňýar. Soň beýlekilerem alan eriklerini seçip, ediberdi dawany.

Çary böwrüme dürtüp, gözüni gypdy-da:

— Indi boldy, ýör jyraly — diýdi.

Baýly sopy soň her kime bugdaýyny, puluny yzyna gaýtaryp beripdir.

13-nji bab: «BULARA BOSGUNLAR DIÝERLER, INIM!»

Daňňy dagyň FZO gidenine eýýäm on gün geçipdir. Şähere gidenleriň birinden Daňňy bize sargyt edipdir: «Ertir ikimizi hem Krasnowodskä äkidýärler. Kössegem, enemem Garybata çyksyn, göresim gelyär, ýüregim gysýar» diýipdir.

Enem ony eşidipdir-de, yzymdan mekdebe baryp, meni alyp gaýtdy. Ýolboýy hem zeýrendi:

— Wah-waheý, neressejigim. Entek ýumruk ýaly çaga ahyryn. Ýaban ýatyp görenoklar olar. Şeker mugallymyňam käbir edýän zady bolýa-da ýöne...

Mellegimizi orup, eşek bilen döwüpdik. Bir şemallyja gün agşam Mürti atyp beripdi. Daňňy, enem üçimiz eläp alypdyk. Üç çuwal dagy guşuň gursagy ýaly bugdaýymyz bardy. Enem: «Aýawlyja tutsak, gys çykýança ýeter» diýýärdi.

Enem ur-tut bir tamdyr külçe bişirdi. Ep-eslije gowurga edip, halta guýdy. Iki banka gowurdak saldy. Dört goşawuç igde, ep-eslije kak ýaly zatlaram saldy. Irden enemi Mürtiň eşegine mündürdim-de, özümem öňüne düşüp gaýdyberdim. Şeker mugallym hem Çary kemsinmesin diýip, öýlerinden bir banka gowurdak bilen iki tegelek nan getirdi.

Garybata ýetdik. Men-ä agzymy açandyryn. Biziň bu kiçijik stansiýamyz şäher bolaýdymyka diýipdim.

Hawa, bu wagt oňa hut şäher diýäýmelidi. Demir ýoluň iki boýam adam. Stansiýanyň öňündäki kiçijik baglygyň içinden dagy bir ädimem ätlär ýaly däl. Çemedanynyň üstünde pallaşyp oturanlar haýsy, goşlaryny ýassanyşyp ýatanlar haýsy. Kileň özem aýal-oglan-uşak. Ýek-ýarym garry gojalar bar. Çagalaryň eşikleri elem-ebtat, ýüzleri garagöz. Saçlary gözüne düşüp ýatyr, ösgün, buýr-bulaşyk...

— Bular kimkän-äý? — diýip, çigit satýan köne tanşymdan soradym. Ol ýeke gözünü maňa dikdi-de, ýuwaşja gepledi.

— Bulara bosgunlar diýerler, inim!

Men o märekä seredip: «Bosgun-bosgun» diýip, içimden gaýtaladym. Heniz beýle söz eşitmändigim.

— Bosgunlar diýýäniňiz, kimler-äý?

— Bulaň milleti rus. Özlerem Leningraddan gelipdirler.

— Wah-wah-eý, görgüliler... Bular indi niräk barýarkalar? — diýip, enem sorayar.

— Hiç ýere-de baranoklar. Ýeňse-de, ýoluň gyrasynda duran araba-furgonlary gördüňizmi? Şolaryň hemmesi şular üçin gelen furgonlar, kolhozlara paýlaýarlar...

Soň ol ýaşuly üç-dört sany adamy yzyna düşürüp, eli depderli aýlanyp ýören daýaw pyýadany bize görkezdi.

— Ana, olam raýkom. Her kolhoza başden-ondan bölüp ýör.

Şol wagt hasam bir nebsagyrgyç zat boldy: baş-alty ýaşlyja oglanjyk krandan suw içmäge geldi. Stansiýada ýaşaýan işçileriň biriniň çagasy bolsa gerek. Elinde-de nan bar. Bosgunlaryň arasynda oturan çypar saçly oglanjyk ony gördi-de, ylgady. Ylganda men onuň özüne has uly bolýan ýyrtyk-ýyrtyk penjegiň-de, aýagyndan gaçaýsam diýýän balagyň-da özüniňki dældigini bildim. Kakasynyň geýimleri bolmaga çemeli. Özem biz bilen deň-duş. Ol ylgap gelşine, sen-men ýok, ýaňkyja çagaň elindäki nany kakyp aldy. Uly-uly dişläp, iýmäge durdy. Nana agyz urşy dagam birhili. Çeýnemän-çeýnemän ýuwdup dur. Nanyny aldyran çagajyk aňk boldy. Güljeginem bilenok, aglajagynam. Şo barmana daýaw bir aýal: «Mişka!» diýip, gygyryp gelip, ýaňky oglany ýençmäge başlady. Ol aýal çypar saçly oglanjygyň ejesi bolarly. Men onuň kiçijik bir gyzjagazy hem ýanynda saklap oturanyny gelen badyma görüpdim. Bir zatlar-bir zatlar diýip, barha gaty urýar. Oglanjyk bolsa hem urulýan ýerini turýar, hem elindäki nana agyz urýar. Enem durup bilmedi. Şeker mugallymyň Çara diýip salan nany horjunyň agzyndady. Şony alyp, tegelegi bilen ýaňky aýala eltip berdi.

— Urma çagany, ol aç ahyry!..

Aýal enemiň sözüne düşünmedi. Ýöne nan hödürläp durşundan nebsi agyrýanyna düşüdi. Ol nany almajak bolýar. Enem aldyrjak bolýar. Ahyr aldy. Birküç gezek bükülip, taňryýalkasyn aýdyp, başyny egip-egip gitdi. Baryp, epeslisini döwüp, ýaňky urulýan oglana berdi. Bir el ýalysynam ondan kiçiräk gyzyna berdi. Galanyny hem töweregindäki çagalara gulak ýalydan paýlady.

Ala-zenzele edip, Daňňy dagyň otlusy geldi. Otludan düşýän haýsy, münýän haýsy, bulam-bujarlyk. Men uzyn otlynyň gapdalynda öňünden yzyna çenli ylgaýaryn. Olary gözleýärim, gygyrýaryn:

— Daňňy! Çary! Daňňy! Çary! Siz nirede-ä?! — Birem görnenok. Onsoňam, her näçe gygyraňda-da eşider ýaly däl. Bosgunlar bilen ýolagçylaryň sesi bir ýandan, goltugyny ýukajyk çörekden dolduryp, iki ýana alakjap gygyrýan Baýly sopyň sesi bir ýandan. Bä, bu adamyny-aýt, däliredimikä? Beýle-de bir gygyrmak bolarmy?

— Çörek! Çörek! Kamu çörek? Woda, meleke, woda, meleke!..

Bu onuň «Çörek gerekli gel, çörek gerekli gel! Özem suwa däl-de, süýde ýugrulan çörek» diýdigi eken. Men ony soň bildim. Ýolagçylar onuň näme diýýänine düşünmeseler-de, çörek satýanyny bilýärdiler. Ylgaşyp gelýärler, ýöne hiç kim alanok. Sebäbi gymmat, onça puly nireden aljak?

Kesesinden synlap, başyny ýaýkap duran raýkom ahyryn durup bilmedi. Baýly sopyň yzyndan ýetdi-de, ýakasyndan tutup, ony beýläk çekdi.

— Häý, sakgalyň gursun, diýmäýin diýsem. Utanaňokmy?.. Atam ýaly adam bolaýýarsyň. Ýogsam duran ýeriňde gazyk ederdim...

Onuň goltugyndaky çörekleri alyp, bosgunlara paýlady.

— Güm bol şu ýerden, gözüm görmesin... Ol ýerde-hä neresse çagajyklar aç buruljaşyp ýatyr. Senem gözleriniň alnynda çörek satmalymy?

Men oňa seredemde: «Nädäýdiňkäň, sopusyk, indi-hä sypmasaň gerek» diýýärdim. Begenip, diriň-diriň bökesim gelýärdi. Arman, ujyz sypdy. Daňňyň

kakasynyň edişi ýaly, raýkomam ony demir ýoluň raýyşyndan togalar öýtdüm welin...

Men Baýly sopyň baş horjunyny süýrärp, eşegine tarap gaçyp barşyny synlap, Daňňy dagyny ýadymdan çykaraýypdyryn. Hernä, özleri enemi tapaýypdyr.

Men gelip, Daňňyny ogşadym. Soň Çaryny gujakladym. Ikisine-de gara köýnek, gara jalbar (balak) geýdiripdirler. Billeri hem guşakly. Biz gürlleşibem bilmedik. Otly ugrajak boldy. Enem elten zatlarymyzy horjundan çykaryp berdi-de:

— Ikiňiz bileje iýiň, Daňňy jan — diýdi.

— Ý'ak, ene, senem, bolmanda, Çary ikimiziň aýry zadymyz barmy?! — diýip, Daňňy ýylgyrdy.

Otly «wassyk-wassyk» edip, günbatara ugrady. Men olaryň yzyndan gygyrdym.

— Heý, Daňňy, Çary, hat ýazyp duruň, heý-ý-ý!..

Maňa jogap edýän ýaly, olary alyp barýan otly uzyn-uzyn zoguldady.

...Ikindinler oba dolanyp geldik. Enemi düşürüp, Mürtiň eşegini eltmäge barýan. Ynha, görsem, hälki çypar saçly aç oglanjyk Çopanyň tamynyň işiginde otyr. Ejesi, gyz jigisi ýanynda. Paýlaşykda olaryň biziň kolhozomyza düşäýşini diýsene. Çopanyň tamynyň penjiresinden tozan çykýar.

Eşegi daňyp geldim... Görsem, Mürti tamyň suwagy gaçan ýerlerini suwaşdyryp ýör. Illi aga içini aklap ýör. Şeker mugallym, ýene üç-dört gyz aýnalary ýuwup, içerini syryp-süpürüp ýör.

Kolhozyň skladyndan derrew iki sany boz keçe getirdiler. Agajan aga öýlerinden bir ýorgan getirdi. Ogulnyýaz gelnejem bir tamdyr nan bilen bir azajyk ýag getirdi... Garaňky düşänçä, tamlary taýýar etdiler. Birine Mişalar girdi, beýlekisine-de iki sany garryja är-heleý girdi. Galan baş hojalygy hem mekdebiň iki klasyny boşadyp, şoňa saldylar. Biziň kolhozomyz ýedi hojalygy alyp gaýdan

eken.

Men tä garaňky düşýänçä, olaň ýanyndan aýrylmadym. Ýanynda diýsemem, edil ýanjagazynda däl, beýleräginde syn edip otyryn. Mişa, ejesi, jigisi üçüsi ýag bilen elek ýaly iki tegelek nan dagy iýdiler. Men olar köp mahallap zat iýmän aç gezdilermikä diýýän. Ýogsam, beýle köp iýip bolmaz ahyryn. Soň Mişaň ejesi elini salgap, maňa bir zat diýdi. Men düşünmän, egnimi gysdym. Şol wagt agaç aýagyny tyrkyldadyp, Belli ussa geldi. Ol rusçany frontda öwrenipdir. Köne tanyş ýaly gürlüşberdi. Olar menden hammamyňyz nirede diýip sorayan eken. Kolhozda hammam barmy diýsene?! Belki, bolsa bolaram. Ýöne bu wagt uruş döwri ahyry. Hammam ýada düşýämi...

Daňnam ýok, Çaram. Men nirä barayyn. Bar güýmenjäm şolar boldy. Ertir ýene ýanlaryna bardym. Eýýäm düýnki oglanam, gyzam tanar ýaly däl. Ejesi olary suwly ýaba äkidip, suwa düşüripdir, saçlaryny ýuwupdyr. Düýnki garagöz çagalar ap-akja. Saçlarynyň etehi gyrkylypdyr. Oglanyň adynyň Mişadygyny Garybatada eşidipdim. Gyz jigisine-de Tanýa diýýär ekenler. Ýöne geň zat, öýlän bardym welin, olaram meniň adymy bilýär. Birinden sorandyrlar-da diýip, çen etdim. Mişa meň bilen oýnajak bolup, dyrjaşyp ýatyr. Biri-biriň diline düşmeseňem, oýnasa boljak eken. Biz ilki tirkeşip, suwly ýabyp boýuna gitdik. Ol guşjagazlara, otlara üns berip seredýär. Soň öýümüzden uzagrağa-da gidip, oýnap başladyk. Bir gün kolhozyň mal ýatagynyň agzyndan geçip barýarkak, kolhozyň öküzlerini görüp, Mişa agzyny açdy. Haýran galdy. Mala şah, dik şah, ala, sakar, akguýruk öküzler myşlaşyp dur. Mişa golaýyna barmaga gorkýar. Soň atlara seretdik. At diýer ýaly kemally at ýok. Ozal biziň kolhozymyz atçylykda özüni tanadan eken. Ýaryşda önbaýrak biziňki eken. Emma ýekeje Aýly atly aty tohumlyk goýup, galanyny goşuna beripdirler. Indiki duranlar garry-gurty, şikesli iş ýabylarydy.

Mişa soň gyz jigisini getirip, mallary görkezdi. Ertesi-birigüni hem oýnamaga çyksak, şo ýere baraly diýip, aýagyny depip dur...

Şeýdip, men sähel wagtyň içinde täze dostum bilen kemsiz öwrenişdim. Onuň gün-günden türkmençä ökdeleýşine oba geň galdy. Gyz jigisi gepini düşündirip bilenok. Mişa bolsa oňat gepleýär. Soňky ýylyň tomsuna çenli ol, azajyk dili çalgyrdrak diýäýmeseň, türkmen dilini kemsiz öwrendi.

14-nji bap: PETÝA ŞOKOLAD

Belli ussa frontdan gelip, ýekeje hepde dynç aldy. Onda-da özüne özi täze aýak ýasandy. Öňki aýagymyň ynjalýgy ýok diýýär. Täze öz ýasan aýagyňy dyzyna geýdirýär welin, men-ä ylgassa-da galjak dälmi kä diýýän.

Ol ýene gadymkyja ussahanasynyň gapysyny açdy. Gideli bäri bu jaýa telim ussa gelip gidipdi. Ilki bir lezgi ussa işledi. Onuň-a döwür bedrä düýp salmak bilen käse-çäýnek çenlemekden özge oňaran zady bolmady. Bir gys işledi-de gitdi. Soň ogly bilen bir rus adamy geldi. Olaram diňe eşek araba ýasady. Ussa ekenler. Tutlaryň hem soňuna çykdylar welin, ähli hojalygy eşek arabaly hem etdiler. Soň Magmyra diýýän bir ýaşuly ussa işledi. Onda hünär bar eken. Agaç bolsun, demir bolsun, başarmaýan zady ýok. Adamlar «Magmyra tüpeň ýasar diýseňem ynanaýmalydyr» diýip, onuň tarypyny edýärdiler.

Belli ussa ilki bilen harap bolan körüginini ýamady. Gurallaryny bejerdiler. Ýoklaryny ýasady. Täze tapdy, ýerbe-ýer etdi. Soň ýanynda-da iki adam diläp, çöle gitdi. Telim gün meýdanda bolup, gandym ýakyp, kömür ýasapdyr. Kolhozyň bir hatar erkegine ýükläp, ganar-ganar edip çekdiler.

«Belli ussa dükanyny açjakmys» diýen habar ýaýran gününden ussahananyň işigine azal, seýalka, borona ýaly zatlar üşüp başlady. Ozal ählisi meýdanda, ekin ýerleriň gyrasynda dagar ýatardy. Kätmen taplatjak, pil saplatjak, orak dişetjek... oba adamlary ýagyp dur. Näçe işlese, Belli ussa iş bar.

Belli ussaň dükanynyň işigi bejeriljek gurallaryň mekany boldy. Içi hem gürrüňçiligiň öýjügi. Meniňem baralgam şo ýer. Belli ussa diýeniň ýumşak adam. Ula-kiçä deň. Onsoň hem men bu ýerdäki ýaly gürrüňleri hiç ýerden eşidip bilmejegimi bilýärim. Oýnaýyn diýsemem, oýnara boş gezip ýören oglan ýok.

Bir oýnaýanym Mişady. Onuň ejesinem kolhoza doňuz çopan etdiler oturyberdiler. Mişa-da indi şoňa kömekleşýär. Käte-käte jojuklary önüne salyp, bakmaga äkidýär. Menem birki ýola gidip gördüm. Doňuz çopan bolmagam kyn iş. Ondan ussaň ýylyjak körüginini ýanynda oturyp, gürrüň diňläniň gowy. Illi aga

dagy ýalylar üýşende has-da ýygy-ýygydan uruş hakda agzaýarlar. Dogrusy, men ol gürrüňleriň köpüsine düşüňemokdym. Ýöne düşüňmeseňem, olaryň jedelini diňlemek gyzyklydy.

Bu gün ýene geldim. Mişa-da ýanymda. Näme üçindir, Belli ussaň ýanynda bir adam hem ýok. Tukatlygy ol hem halanok.

— Hä, gurgunjamysyň, Kösse! Bu gunler görneňok-la. Näme pişe edýärsiň? — diýip, baranymdan içime-daşyma geçip barýar. Ýogsam, görnüp-görünmän, bary-ýogy ýekeje gün barmandym ahyry.

— Aý, hiç-le... — diýdim.

— Hijiň-ä bolanok. Men saňa bir ýerde işleýänsiň öydüp ýörün. Okuwyňdan soň sölpüldäp gezip ýörmüň?

Men hawa diýen yşarat edip, başymy atýaryn.

— Baý-bo-w, Petka-da işlänokmy?

Ol Mişanyň adyny Petka diýip tutýar. Onuň ady Petka däl, Mişa diýip, telim sapar aýdýanam welin, ýene Petka diýýär. Uly adama zol-zol öwredip durmagyňam gelşigi ýok.

— Hawa, Petka-da işlänok — diýdim.

— Men ejeme doňuz bakysýan — diýip, Mişaň özi aýtdy.

— Görýärmiň, sen bolsa işlänok diýýäň. Petka işleýän ekeni — diýdi-de, Mişaň ýüzüne seredip ýylgyrdy. — Leningrady göresiň gelyärmi?

— Göresim gelende nädeýin?..

— Howlukma, ynha, gidersiň. Biziňkiler kowup ugrapdyrdar. Leningradyň gabawy uzaga çekmez. — Ol şeý diýdi-de, haltadaky kömürden iki susak alyp,

ojaga oklady. — Bas bakaly, Kössek jan!

Meniň häliden bäri garaşýanym şody. Uzyn sapyna ýapyşyp, körügi çekmäge durdum. Wassyk-wassyk edip, ody körelip ugrady. Belli ussa çym gyzy bolan bir bölek togalak demri gysaç bilen tutup, otdan çykardy.

— Hany, Petka şokolad, senem şuňa ur!

Mişa ýekedaban bilen ýañky demri ýasylap ugrady.

— Belli aga, sen näme «Petka» diýýäň, «Petka şokolad» diýýäň, dogry adyny tutaňok. Munuň ady Mişa diýip, ozal aýtdym ahyryn — diýdim.

Onda-da:

— Aýtsaň aýdyber, munuň ady Mişa dälidir. Bu, Petýa bolmaly — diýýär.

— O näme üçin Petýa bolmaly?

— Ynha, şu demri pluga oturdalyň. Onsoň, men size näme üçin Petýa bolandygyny aýdaryn.

Ol derrew demri ýasylady. Iki ýerinden deşdi. Suwa oklap, sowatdy-da, pluga oturtdy.

— Ine, bu-da taýýar...

Ol agaç töňňäň üstünde oturyp, çilim dolandy, otlady, birki gezek sordy. Gapdaly çyzykly burnunyň iki deşigindenem zogdurylyp tüsse çykdy.

— Mişa, sen näçe ýaşyňda?

— On bir.

— Be, Petka-da on birdi öýdýän. Ýa on bir, ýa on ikidi. Sen asyl şonuň özi

bolaýma, how? Sary saçyňam meňzeş. Gök gözüňem. Bolşuňam edil şol.

Biz onuň Mişany kime meňzedýänini bilmedik. Ol ýene üç-dört ýola çilim sordy-da:

— Biziň polkumyzda Petýa atly bir oglanjyk bardy. Oňa ozallar polkuň ogly diýerdik. Ýöne ol gyjak çalmaga şeýle bir ökdeledi welin, hemme kişi onuň adyny Petýa gyjakçy diýip tutup başlady. Duşman duýdansyz çozup, daşymyzy gabanda, ýerzeminiň içinde galanlaryň arasynda Petýa gyjakçy hem bardy. Duşman şeýdip bizi ýesir aljak bolýardy. Emma biziň diri ýesir düşjek gümanymyz barmy. Biz Watanymyzy iň soňky damja ganymyza çenli goramalydyk. Biz şeýle etmäge kasam edipdik.

Gije ýerzeminiň penjiresiniň önünde nobatçylyk çekip durdum. Aňyrrakda tamyň düýbünde bir gara zat gymyldan ýaly boldy. Ýaragymy ykjamlap, seredip otyryn. Ýene gymyldady. Men ony duşmandyr öýdýän. Golaýa gelensoň atjak. Bir görsem, ol duşmana meňzänok. Özem bir zat süýröp, bagry bilen süýşüp gelýär. Golaýjyga geldi welin, gygyrdym.

— Kimsiň, galdyr eliňi?..

— Men, men... Petýa gyjakçy...

Ol şeý diýdi-de: «Al, şu simi çek» diýip, ýatan ýerinden simiň ujuny uzatdy. Zordan çekip, penjiräň önüne getirdim. Görsem, uly bir ýaşşik. Biline sim dakyp, süýröp getiripdir. Men ýaşşik agyr bolansoň, onuň içindäki okdur öýtdum. Ýaşşigi içerik çekip aldym welin, Petka-da içerik bökdi. Komandire habar berdik. Ol: «Birugsat bir adam hem bir ädim ätmeli däl» diýipdi. «Kimem bolsa, jezasyny alar» diýip, käýinip geldi. Ýaşşigi açyp görsek, içi doly şokolad. Petýa ony bomba düşüp ýykylan skladyň içinden tapypdyr. Ertir irden komandir adam başyna iki şokoladdan paýlady. Iki günüň açlygy, hezil edip ýýdik.

Şondan soň biz onuň adyna Petýa şokolad dakdyk...

— Oň öz-ä ilki iýip-iýip, doýup gelendir — diýip, men agzymy suwardyp soradym.

— Ýok, ýekejesini iýipdir. Haýran galdyk. Aç, ýöne iýmändir. Oňa-da komandir, edil beýlekilere berşi ýaly, iki şokolad berdi. Petka birini yzyna uzatdy-da: «Men ýaşşigi açyp göremde, birjigini iýipdim diýdi. — «Zyýany ýok, tapanyň üçin bu saňa sylag bolaýsyn» — diýip, komandir arkasyna kakdy: — «Ýöne indi, birugsat gidäýseň welin, eşitmedim diýme?..» — «Bor, ýoldaş komandir...»

— Ine, meniň Petka şokolad diýýänim şol oglan. Seniň şu dostuňda-da şonuň syny bar. Uruş gutaransoňam Mişkany goýbermegin. Kolhozda galybersin.

Biz gaýtjak bolanymyzda, Belli ussa ýene sargady:

— Seniňem indi beýdip ýörmegiň bolanok, işlemegiň gerek...

Meniň özümem ygyp ýörmeden ýadadym. Hemme adam işleýär, men gezip ýörün. Ýöne näme işläýin. Sesimi çykarman, şeýle sorag bilen ýüzüne seretdim.

— Eger iş tapmaýan bolsaň, gel, men saňa iş tapyp bereýin.

Men begenip gitdim. Öz ýanyna körük çekýän edip alar öýtdum.

Ertesi gel diýen wagtyndan hem has ir geldim. Belli ussa elime ýalaw ýaly palta berdi-de, kürreli eşegine mündürdi.

— Bar, şolar bilen git. Näme iş edýän bolsalar, senem ediber...

Men nätanys adamlaryň yzyna düşüp gidip otyryn. Olar uzak gitdiler. Ahyram bir ýylgynlyk ýerde düşdüler.

— Ynha, han ogul, şu ýylgynlardan çap-da, takyrjak ýerde pürüni bir ýana, düýbünü bir ýana et-de goýuber...

— Onsoň?

— Onsoňy ýok, bolany şol.

Men ýylgyn çapmaga başladym. Gujak-gujak edip üýşürýärim. Ýöne onuň nämä gerekdigini welin bilmeyärim. Soramaga-da ejap edýärim. Biz ýygyp, üýşürdik-üýşürdik-de, gaýdyberdik.

— Ýeri nätdiň, ýygyp bildiňmi? — diýip, Belli ussa öňümden çykdy.

— Hawa, ýygdym, ýygman näme.

— Aý, tüweleme, ol bizden köp ýygdy — diýip, bile gidenleň biri meni öwdi.

Ertesem gidip, täzesini ýygdyk. Öňki ýyganlarymyzyň bolsa pürüni çuwala salyp, alyp gaýtdyk. Ýylgynpür ýygmak şeýle bir kynam däl. Iki günde ussat bolup bolýar. Şu gün ýygyp-ýygyp, takyrjak ýere üýşürmeli. Ertirem baryp, çybygyndan tutup kakaýmaly. Ähli pürü gurap dökülýär. Onsoň, çuwalyňa dyk-da gaýdyber.

Getiren bir çuwal ýylgyn pürümi göterip, Belli ussa magazine eltdi. Magaziniçi çekip aldy-da, iki tokga çay bilen, ei-esli pampasa berdi. Belli ussa:

— Bar, çayyňam, süýjiňem eneňe eltip ber. Indiki getireniňe-de, ýag alarys — diýdi. Begenjimden ýaňa ökjäm ýere degmedi. Meňem ýene gidip, şu günki ýyganlarymyň-da pürüni äkelesim geldi. Ýöne eýýäm giçdi. Her niçigem bolsa, men Belli ussadan soramasam ynjalmadym.

— Ýylgynpürü näme edýärkäler, Belli aga?

Ol gulagyma agzyny ýetirdi-de, ýuwaşja aýtdy.

— Fronta gerekmiş...

15-nji bap: «URŞA GITMEK ÜÇIN TUWAKTAGAN JAN ÝALY BOLMALY»

Meniň häsiýetim şeýle. Bir zada geň galsam, düşümde şony görýän. Gezip ýörkämem ýadyma düşýär. Belli ussaň Petka şokolad barada aýdany ýadyňa

düşmez ýalymy eýsem. Petka şokolad, gör, nähili batyr oglan eken. Özgeleriň çykyp bilmeyän ýerzemininden duýdurman çykypdyr. Bir topar aç adama şokolad tapyp beripdir. Onsoň, heý, ony tanamazlarmy! Wah, menem şonuň ýaly bolup bilsemdim. Mişa ikimizem telim gün bäri ýylynpür ýygýas. Dogry, bu-da fronta kömek. Ýöne kömek edeňde, Petýaňky ýaly edäýseň. Ýylgynpür ýygmagy kim başarmaýar. Petka şokolad Mişaňam ýadyna düşýärmikä?..

Men doňuz ýataga tarap gitdim. Ýanyna baranymdan soň:

— Mişa, seňem düýşüne Petýa girýärmä? — diýdim.

— Haýsy Petýa? — diýip, onuň perwaýyna-da däl. Kiçijik jojugy gujagyna alyp, sypalap otyr.

— Ýitirsen-äýt, haram jojugyňy, nämedir öýdýän — diýip, men jojugyň böwrüne dürtüp goýberdim.

— Heý-heý, içini sanjyladarsyň — diýip, Mişa gaharlandy. Jojuk «hork» edip, Mişaň elinden sypyp, gaçyp gitdi. Şo mahal enemiň: «Oglum, Mişalara barsaňam, doňuz elläýmegin» diýeni ýadyma düşdi. Wah, arman, haram zady elläýdim diýip, ellerimi kakşydyrdym-da, Mişaň üstüne herreldim.

— Haýsy Petýa bor öýdýän, Petka şokolad!

— A-a... — diýip, Mişa ýylgyrdy. — O Bellk ussaň aýdýany diýsene. Aý, ol...

— Näme, göwnüň ýetenokmy?..

— Ýetýä-le. Ýöne, bilýämiň, uruşda ondan beterräk gahrymançylyklaram bolýandyr...

Meniň gaharym geldi. Ol köp bilen kişi bolýar. Urşuň ýanyndan gaýdypdyr. Görkezen gahrymançylygy ýok. «Men onuň ýerine bolan bolsam, ondan hem köp gahrymançylyk ederdim» diýip, ýene öwünýär. Onsoň men durup bilmedim.

- Sen doňuz bakmadan başga hiç zady-da onaraňok.
  - Menmi? Men bir-ä donuz bakamok. Ony ejem bakýar. Onsoň hem göräýeris...
  - Ýör, görjek bolsaň, näme otysyň?
  - Nirä?
  - Nirä bor. Fronta, urşa...
  - Heý, akmak kelle. Bäri-bärde front barmy?
  - Bolmanda näme. Ota münseň elter. Ýöne sen gorkýan diýsene?!
  - Sensiň ol gorkak. Men gorkýan däldirin. Men...
  - Ýok, sen gorkak.
  - Sen gorkak...
  - Gel, gorkmaýan bolsaň, Akja tama baraly-da, ota münup gideli. Arada gyzyl wagonlary görkezip: «Şular fronta barýar» diýen özüň dälmidiň? Hany, aýt, şeý diýdiň gerek?
  - Diýemde näme?..
- Mişa pikire çumdi. Sesini çykarman oturdy-oturdy-da:
- Be, gidäýsek, faşistlerden arymyz-a alardyk. Özümüzizňkilere kömegimiz-ä degerdi — diýdi.
  - Ýogsam näme faşistlerdenem, Gitlerdenem, frislerdenem, hemmejesinden arymyzy alarys.
  - Ýolda Leningrada-da bararysmy? Meniň öýümizi göresim gelýär.

— Bolýar. Ilki Leningrada baraly. Soň uruş nirede bolsa taparys. Bize-de ok-ýarag bererler. Bermeselerem näme...

— Ýarag hiç-le. Kinodakylar ýaly, bizem ölen nemesiň tüpeňini alayarys. Wah, şu wagt mennň elimde tüpeňim bolsady. Ho ýerdenem frisler geçip barýan bolsa. Onda şu doňuz ahyra tirsegimi dirägede: tatyr-tatyr... Dost jan, meniň olary ýigrenäýşimi sen bir bilsediň. Olar seň kakaňy öldürdi. Men kakamy öldürdi. Öýümüzizi bombaladylar...

Ine, indi Mişa-da kakaň öldi diýýär. Haýsy birine aglap, enemiň ýanyna gideýin. Ýok, indi mert bolmak gerek. Kakam gözümiň önüne geldi. Çary keliň agalary ýadyma düşdi. Ylaýta-da Aşyr diýsene. Ol bize nähili gowuja gurşunly kenekler guýup bererdi. Birdenem Belli ussaň frontda goýup gaýdan aýagy ýadyma düşdi... Batyrlanan ýaly boldum.

— Ýör, halypa, gideli. Biziň obada işimiz ýok...

Mişa ylalaşdy.

— Gideli. Ýöne bu gün däl. Köp ýöremelidir, ýol şaýymyzy tutaly. Sen bir haltajyk taparmyň, içine gaty nan salar ýaly?

— Bizde halta näme işlesin. Bir haltamyz bardy, ony hem söküp, enem maňa balak tikdi. Görýän-ä, ýeke balakda gezip ýörün. Munuň hem dyzy ýamaly.

— Zyýany ýok. Haltaň bir alajyny taparys.

Iki gün iki bolup, gaty-guty nan ýygnadyk. Kiçiräk çuwala saldyk. Men köp mahaldan bäri törümüzde ildirilgi duran suw meşigi aldym. Suwa atyp goýduk weli, ertire çenli ýumşapdyr. Suwdan doldurdyk. Mişalar ýaňyrak baýrak berlen doňzuny soýupdyr. Ony ejesine doňuzlary oňat idedeni üçin sylag beripdirler. Ondan hem ep-eslije ýagy Mişa kagyza dolap getirdi. Daňňyň kakasynyň bagana possunyny hem aldyk. Ol bize hem düşek boljakdy, hem ýorgan. Ýöne ony ýene taşlamaly bolduk. Agyr eken. Agşam garaňky düşdi. Ähli zadymyzy obadan

çykaryp, gizläp geldik. Ertir irden akja tama ugrabermeli. Goşsuz gitseň, kim güman etjek. Biz täze salnan otly duralgasyna bolmanda-da az gidemzok ahyryn.

Ertir irden turdum. Nämedenkä, galpyldaýan. Ýüzüm lap-lap gyzýar. Şu wagt enem maňa seretse, gürrüňsiz aňar. Ol seredenok. Sebäbi, ertir namazyny okap otyr. Gaýtam, men oňa seredýärim. Enemi gaty gowy görýärim. Indi aýrylyşmaly. Kim bilýär näçe wagtlyk? Hökman hoşlaşmaly: «Indi görüşsek-görüşmesek, hoş, sag bol, ene» diýýärim. Fronta gidýänleriň hemmesem şeý diýýar ahyryn. Ýöne olar daşyndan diýýär. Men içimden diýdim. Eger şu wagt daşymdan aýdaýsam, onuň namazyny bozup, «Gitmersiň?» diýip, ýapyşjagy hak. Şonuň üçinem içimden hoşlaşdym.

Biz gün öýle bolýança ýylgynyň düýbünde ýatyp, ota garaşdyk. Biziň münjek gyzyl otlymyz gelenok. Adamlar ertirden bäri razýezdde duran baş-alty sany üsti açyk wagona bede ýükleýärler. Meniň kelläme bir pikir geldi. Ony Mişa aýtdym:

— Meniň çakym çak bolsa, şu bede fronta iberilýändir.

— Näbilýän?..

— Bilýän. Kakam dagy atly goşundady. Bu şolaň atyna gerekdir.

— Be, şeýle bolaýmagam ähtimal, Kösse. Ýör, onda müneli.

Razýezdiň stansiýaly taýy adamlydy. Beýleki taýy çöl. Sazakdyr ýylgynlar bag ýaly bolup otyr. Mişanyň arkasyna içi nanly çuwal daňlygydy. Meniň bolsa elim suwly meşikli di. Biz üsti bedeli wagona dyrmaşdyk. Bedän üsti erbedem däl. Hem ýumşak hem ýylyjak. Köwüp-köwüp, ikimiz sygar ýaly öý etdik. Indi haçan gitse, gitsin. Hawa, şu ýerde ýene bir zady aýdaýyn. Mişa ikimiz dawalaşyp, ota münmänkäk, tas öýkeleşip gaýdypdyk. Ol gündogara gidýän ota münmeli diýýär, men bolsam — günbatara. Ahyram eňek bermejegini bilip, men aýtdym:

— Mişa, dost, şu gezejik meniň diýenimi et. Krasnowodskä baraly. O ýerde Çary kel bilen Daňnyam alarys. Onsoň sen arkaýynja bolaý. Baý-bow, sen Çary keliň şu zeyilli ýerde ugurtapyjylygyny, hiý, goýaý.

— Be, şeýtsekmikäk?! — diýip, Mişa gowşady oturyberdi. Ynha, indi ikimizem otlyň üstünde otyrys.

Köp garaşmaly bolmady. Gijara gündogardan haşlap, bir otly geldi. Içi doly mal. Käsinde sygyrlar gözlerini mölerdip dur. Käsinde goýun-geçi gözenekden kellesini çykaryp görünýär. Biziň bede ýüklenen wagonlarymyzy hem şoňa tirkediler. Otly dartyp ugrady. Kä durup, kä ýöräp, gidip barýarys. Heniz görmedik ýeriňi açyk wagonyň üstünde synlap barmak hezil. O gün ýöredik, gijesem ýöredik. Ikinji gun, nirededigini-ä bilemok, otly gaty köp durdy. Şonda başga bir otly hem yzmyzdan ýetdi-de, ýanaşyk duruberdi. Onuň welin urşa barýany ikuçsuzdy. Üstünde brezent ýapylan uly tanklar, toplar agzy saralgy nillerini uzadyşyp dur. Mişa bededen kellesini çykaryp, töweregine seredişdirdi. Hiç kim ýok.

— Kössek, tur, ol ota geçeli, Ol has tiz barar...

Ikimizem bökdük. Derrew üsti ýapylgy tankyň aşagyna sümüldük. Bagtymyz getirdi... Iki wagonyň arasynda duran eli ýaragly soldatam bizi görmedi. Ýöne boýnuma alýaryn. Şol ota geçip, ýalňyşypdyrys. Muny soň bildik.

Otly çalt gidýärdi. Kä ýerde bir säginip, ertesi gunortana galman, Krasnowodskä geldi. Men öýümize ýeten ýaly begendim. Daňňy bilen Çary hem şu ýerdedir. Men olary görjek bolup, zol brezentiň etegini galdyryp yşlaýaryn. Mişa ýapýar, men açýan. Göwnüme bolmasa, «Häý, zaluwatjyklar!» diýip, Çary kel bir ýerlerden çykaýjak ýaly.

Daňňy nire, Çary nire... Gaýtam, wagonymyzyň töwereginde hümürdi köpelip ugrady. Platformalara soldatlar towsup mündüler. Daňlan ýüplerini çözüp, brezentleri sypyryp başladylar. Alajyň näme, tankyň tigrine bukulyp, gözümizi ýyldyrady otlyrys. Bir soldatyň bizi görüp, tas zähresi ýarylypdy. Elindäki ýüpi taşlady-da, naganyna ýapyşdy:

— Eliňi galdyr!

Naganyň agzyny özem göni maňa çeneýär. Men endamymdan eýýäm telim ok geçdimikä diýdim. Sandyr-sandyr edýän. Mişañ sakawlap: «Biz özümiziňki, biz özümiziňki» diýýäni çala gulagyma ilýär.

Soldat elini salgady. Ýene baş-alty soldat bilen bir ofiser ylgap, platforma mündi. Bizi otludan düşurip, alyp gitdiler.

Otlyň gelerine mähetdel, parohod garaşyp duran eken. Tanklary ýeke-ýekeden derrew parohoda mündürip ugradylar...

Mişa ikimiz gazamatda ýatyrys. Bu düşüm däl, hakykat. Düşüňde-de kä mahal şoň ýaly ýere düşýän. Ýöne onda derrew çykaýýarsyň. Häzir welin otur gözüňi garalt-da. Bolsa-da, gazamat öňki aýdylyşy ýaly, şeýle gorkunç däl eken. Nanymyz bar. Suwumyz azalypdy. Ýöne entek gutaranok. Onsoňam gutarsa, garawuldan haýyş etsegem tetirip berer-le. Olaram adam ahyry. Gazamatdalygyndanam bolsa bilemok, Mişañ doňuz ýagyndan dadyp gördüm welin, ol-a süýji eken. Haýp, otlyň üstünde şunça iý diýse-de, haram diýen bolup iýmändirin.

Iki gün sakladylar. Üçünji güi gazamatdan çykaryp, ýene wokzala eltdiler.

— Daýy, bizi nirä ugradýarsyňyz? — diýip, Mişa beýlerekde mahorka dolap oturan pezzik murtly, gazak sypat garry milisionerden sorady.

— Nirä bor öýdýäňiz? Öýünize bor-da...

Ikimiz birden seslendik.

— Biz fronta gitjek ahyry.

Garry milisioner kinaýa bilen seretdi.

— Fronta gitjek... Entek burnuňzyň sümüginini oňaryň. Ikiňiziňem o ýerde eneňiz dälirejek bolýarmyş. Siz bolsa bu ýerde... Düyň neçelligimiz tilpunda gepleşdi. Oba şuraňyz ikiňizi hem yzyna dolaň diýipdir. Ýogsam sizi şu ýerde FZO ýerleşdirjekdiler.

— Şeýdäýseňiz-le, daýy. Bizi fronta ibermeseňiz, FZO iberäýiň-dä — diýip, men ýalbardym.

— Bolmaz, bolmaz. Aýdýan-a size ejeňiz garaşýa diýip.

Ýaşuly milisioner ep-esli dymyp oturdy. Bizem sesimizi çykaramzok. Ol gezmelän boldy. Ýene ýanymyza geldi.

— E-e-eý, oglanlar, oglanlar... Siz fronta gitjek diýýärsiňiz. Fronta gitmek üçin, bilýäňizmi, Tuwaktagan jan ýaly bolmaly.

Ol şeýle diýdi-de, kiteliniň goltugyndan bir bukja çykardy. Bukjaň içindenem egni ýyldyzly pogonly bir surat aldy. Mişa ikimiz seretdik. Ol suratyň ýaşulynyň ogludygy soramasaňam belli.

— Ine, meniň Tuwaktagan jan diýýänim şu. Oglum. Dogumyň öýüdir görseňiz. Sizçe ýokka-da, Hazaryň içinden ýekeje özi balyk kökünü tutup gelerdi. Gaýyk sürmäge dagy diýseň ezberdi.

Ol gürrüňiniň arasyny kesip, oturýar-oturýar-da, ýene başlaberýär:

— Meniň Tuwaktaganym maladidir-le. Uruş turdam welin, woýenkomada baryp: «Menem alyň» diýdi, «Men fronta gitjek» diýdi. Woýenkomlaram adam bakýar. Gözüni göreninden dogumly oglany tanap durlar. «Seni alman, kimi alaly, tut şaýyňy» diýdiler. Fronta baran badyna-da kemendir edipdirler. Öňregem bir hat geldi: «Nurjan aga, seň ogluň Tuwaktagana batyrlygy üçin orden berildi» diýip ýazypdyrlar. Soň iki medal aldym diýip, özi hem hat ýazdy. Gelýençä, döşünä-hä apbasy dakylan ýaly etjek, tüweleme!..

Otly gelip durdy. Ol bizi önüne salyp, birinji wagona tarap äkitdi. Wagonyň agzynda duran hyrsyz milisioner elimizden tutup mündürdi-de, wagonyň içine ýeňsamizden itip goýberdi.

— Heý, göni ejeňiziň ýanyna baryň! Gaýdyp, şunuň ýaly bezzatlyk edäýiji bolmaň.

Elime düşseňiz, ýaman ederin... Bu sapar size dözmezçilik etdim! Indi çyn gazamatda saklaryn... — diýip, häki milisioner oglunyň suraty salnan bukjany eline alyp, aňryk gitdi. Biz iňkise gitdik. Gazamadyňam çyny-ýalany barmyka?..

Wagondan çykarman, alyp gaýdyşlaryna, ikimizem Garybatada düşürdiler. Görsem, enem, Mürti, Mişaniň ejesi, jigisi, ýene bir milisioner... bize garaşyp dur. Ylgap baryp enemi gujakladym.

— Wah, balam, dirimisiň? — diýip, ol gözümden-ýüzümde ogşayar hem aglaýar. Menem agladym. Mişa bolsa ejesi agzyndan gelenini diýip käýinýär.

Mürti ikimiz bir eşekde, enemem birinde öýümize gaýtdyk. Tä gelinçäk, öňümüzden çykanlar enemi gutlady:

— Gözüň aýdyň. Mamur eje, agtygyň tapylypdyr!..

Bularyň her biri şeýle diýende utanyp, meniň ýüzüm gyzýar. Tapylyp-tapylman, biz ýitemzok ahyry. «Mamur eje, gözüň aýdyň, Kössek frontdan gelipdir» diýip, birjigi aýtsa-da boljak welin, arman, hiç kim aýdanok.

16-njy bab: KÖSSEK BAZAROW BILEN MIŞA ANTONOWDAN SOWGAT

Ýyllar geçip dur. Uruş gidip dur. Goranmak fonduna yzly-yzyna zat ýygnalýar. Biri: «Gyzyl-kümüş şaýlarymyzy bereliň, gizräk ýeňip gelerler ýaly» diýip çakylyk ýaýradýar. Her kim bir-birinden kem oturjak däl. Egme, bilezik, apbasy, bukaw... üýşýär. Birnäçe gün geçýär. Ýene ellik-jorap ýygnalýar. Öňki gezek enem barja ýünümüzizi darap, egrip, akja jorap örüpdü. İçine hatjagaz hem salypdyk. Hatyň mazmuny şeýledi. Bulary enem aýdyp berdi. Men ýazdym: «Eý, soldat, ýigit! Saňa şu joraby iberen Bazar Atajan oglunyň ejesi. Geýmek nesip etsin. Şu jorap ýyrtylmanka ýeňdik diýip dolanyp gel. Senden etjek bir haýyşym. Meniň oglumdan hat gelenok. Eger görseň, Bazar jana salam aýt! Eneňem, ogluň Kössegem sag-gurgun diý. Ol hat ýazsyn. Biziň ýüregimiz gysýar!..».

Hatyň gowşanyny, gowuşmanyny bilemok. Kakamdanam hat gelmedi, jorap

iberenimizdenem.

Ine ýene-de iller zat eltip başladylar. Pagtaly jalbar, bagana gulakjyn, içmek... Her kim bir zat berýär. Biziň içerimizde berere zat ýok. Enemiň gynanýany belli:

— Häk, şu wagt, kakaň possuny bolsa bolaýjak eken welin... Onam Baýly sopa beräydik — diýýär.

Men tasdan «Possuna-ha Baýly sopudan alnandyr» diýipdim. Dilimi dişläp saklandym. Ony aýtsaň, boljak däl. Ozalam iliň gürrüni ýaňy ýatyşdy: «Baýly sopy üzüm satmaga barýarka, gündiziň günü eşegini urküzip, ýykyp, garakçylar talapdyrlar. Tas boýny oňurlan eken. Henizem boýnuny towlap bilenok...»

Bu gürrüňleri eşidip, meniň güle-güle içim gyrylýardy. «Gatyrak ýykylan bolaýbilseýdir» diýen bolardym. Enemiň gahary gelerdi. «Bir bende-hä şeýle jebir çeker, senem gülýäsiň. Utanaňokmy, aýypdyr» diýerdi. Ýeri, onsoň, nädip aýtjak. Aýtsaň iş pyrryk. Ýogsam possunyň samana gömülgi duranja ýeri gözümiň önünde. Enemiň şo possuny goranmak fonduna berseň, derek tutjakdygyny ýatladany gowy boldy. Ýogsam nätjegimizi bilmezdik. Ýa çüýrärdi, ýa güýe iýerdi. Bir ýola men gatyja syrkawlapdyryn. Şonda enem Baýly sopa doga getirtiripdirde, aklyk diýip, possuny berip goýberipdir. Baýly sopy ony doga ýazan molla-da bermän, özi alayypdyr. Utananogam. Ony gaty sowuk bolsa geýerdi, bolmasa-da, mydama eşeginiň üstünde eplengi durardy. Nämesindendigini bilemok, possuny her göremde nebsim agyrýardy, Ahyry aldyk. Ynjaldym. Ýok, ol possuny hökman goranmak fonduna bermeli. Ýöne nädip? Eltseň: «Kössek Bazar ogly possun berdi» diýip ýazarlar. Ony hem biri görer-de: «Bü-ýä Baýly sopyň possuny» diýer. Aslynyň kakamyňkydygyny kim bilýär. Kakam ony geýenokdy ahryryn. Soň eneme-de eşitdirerler. Ile ýaýrar. Baýly sopyny talan garakçy hem men bolaryn... Bu çolaşyk işden başym çykmady. Mişa aýtdym. Olam çolaşyk iş diýýär. Wah, Çary keliň gerek ýeri. Gürrüňsiz bir alaç tapardy.

Nätjegimizi bilmän, Mişa bilen fonda zat ýygnalýan jaýa bardyk. Momman aga possunlary bir ýana, nagtaly güpbüleri bir ýana, pagtaly balaklary eýläk, gulakjynlary beýläk üýşürüp dur. Kakyp-silkip, ugratmaga taýýarlaýar. Özem halys ýadapdyr. Mişa ikimiz birsalym kömekleşdik. «Goranmak fonduna zat

alýaňyzmy?» diýip, getirýänler köp. Biz öýlänem kömekleşmäge geljegimizi aýdyp gaýtdyk.

Enem öýde ýokdy. Biz possuny saman jaýdan derrew öýümize getirdik, samanyňy, çöpüni aýryşdyrдыk. Soňra «Kössek Bazarow bilen Mişa Antonowdan» diýip, bir kagyzyga hat ýazdyk-da, onam içine çatdyk. Işimiz şowly boldy. Mişa ilki girip, Momman aga haltalaryň agzyny açyşan kişi boldy, ony gürrüňe güýmedi. Men şol wagt possuny eltip, beýlekileriň arasyna goşdum. Şo günem daşyny sarap, furgona basdylar-da, şähere äkitdiler.

— Be, o possuny kim geýerkä? — diýip, Mişa öýe ýetip gelýärkäk ýatlady.

— Kim geýse, şol geýsin. Baýly sopy geýmese bolýar. Kim bilýär, belki, kakama gowşar...

17-nji bap: OGULJEMAL HARMAN

Urşa diýip, obaň galanja adamlaram günde-günaşa gidip dur. Gidenleriň käsinden hat gelýär. Käsindenem mämişi kagyzy... Eýýäm Baýramyň patasy alnaly bäri, Illi agaň inisi Akmyratdan, Çary keliň iki agasyndan şol kagyzy gelipdi. Obamyzdaky boş duran iki tamyň biriniň eýesi Çopandanam şeýle habar gelipdir. Ýöne zynda gowşurara adam bolmansoň, gelen haty goýaýypdyrlar. «Şeker mugallym bilýärmiş, başga-da bir topar adamdan şo ýigrenji kagyzy gelenmiş» diýip gürrüň edýärler. Enem soňky günlerde üýtgedi. Was-wasa düşen ýaly boldy. Biri işikden gatyrap ýöräp geçse-de, laňna ýerinden galýar. Mürti käýarym oturmaga gelse-de, Muhat aga gapydan boýnuny uzadyp: «Sag-aman oturanmysyň, Mamur?» diýip geçse-de, zyndan: «Şular biziň töweregimizde aýlanýar. Bir zat eşiden bolaýmasynlar» diýýär. Men enemi köşeşdirýärim. Ondan-mundan eşidenje gürrüňlerimi aýdyp berýärim. «Kakam bardyr, hat geler» diýen bolýaryn. Men şeý diýýärim. Ýöne gun geçdigiçe, tamam azalýar.

Bir günem ýaýbaň güzerde suwa düşüp ýördük. Baýly sopyň gyzy Oguljermal arkasy mis küýzeli suwa geldi. Ona Oguljermal harman diýerdiler. Harman diýseň, harman. Daýaw gyzdy. Oňa Göwher gelnejemiň: «Oguljermal menden ýekeje ýaş kiçidir» diýýäni ýadymda. Ol bize:

— Çykyň, beýlede düşüň. Men suw aljak — diýdi. Oglanlaram hötjet, edäýýälermi näme. Oguljemal ählimiziň köýnek-balaklarymyzy suwa oklap goýberdi. Meniňem gaharym geldi. Eşiklerimi suwdan alyp, ýabyň aňry boýunda guradyp durkam, dilime gelenem şu boldy:

Oguljemal harman,
Harmana barman,
Aýagy kätmen

— Häý, ýetim, ýer çeken! — diýip, ol ilki meni kesekledi. Görse, degenok, soň gargynyp başlady:

— Ondan-a kakan patasyny alyň...

Men öl-myžžyk eşiklerimi goltuklap, aglap geldim.

— Aý, balam, il eşitmese, bir zat aýtmaz... — diýdi-de, enem elimden tutup, bagyryp, Şeker mugallymyň üstüne gidiberdi. Men aýdanyma puşman etdim. Däliräp barýa görguli.

— Sen, gyzym... dogrujaňy aýt. Biz boýun alyk!.. Nähili hat bar, aýt!..

Şeker mugallym:

— Ýok, Mamur eje. Bazardan beýle habar ýok — diýýär. Özem aglaýar. Ýene yzymyza dolandyk. Enem soň başlygyň üstüne, onsoň Illi agaň ýanyna gidip geldi. Olaram «biz-ä habar eşidemzok» diýipdir. «Diline sinňil çyimyş» diýip, enem Baýly sopyň ötmezek gyzyna gargynyp başlady...

Obamyza käte bir kino gelýär. Olaryň hem birini kolhozyň başlygy alsa, ikisini alman gaýtarýar.

Başlyk bu saparky kinony alypdyr diýip eşitsek, nandan, çaydan bizar ylgaýarys. Kino gelse, başga ýere düşjek gümany bolmaz. Göni mekdebiň işigine duşer.

Sebäbi, başga ak jaýam ýok. Ak bolmasa-da kinonyň görünmeýäni belli.
Düňküldeşiپ barýarys.

— Eý, kinoçy, aýtsana, uruşlymy, eý?

— Uruşly! — diýäýse-hä, bar onsoň. Mekdebiň beýlesindäki takyr meýdana çykyp, elimizi agzymyza tutup, gygyryp başlaýas.

— Haý, uruşly kino gelipdir, ho-ow!

Biz gygyrmajagam bolsak, kinoçy «Baryň, gygyryň» diýýär. «Adam üýşmese, görkezmen» diýýär. Kino başlanýar. Köplenç sessiz kino gelýär. Kinodaky adamlar bir zat diýenlerinde ýöne agyzlaryny açayýarlar. Şonda-da hezil. Käýarym kinoçydan: «Şular biziňkimi?» diýip sorayas. Ol «Bular biziňkiler», «olar aklar», ýa-da «duşmanlar» diýip düşündirýär. Biz her gezek duşman atdan agdarylanda ýa-da pulemyot bilen palaç ýaly ýatyrylanda, el çarpyşýarys.

Men uruşly kinoň ýekeje ýerini hem sypdyrmajak bolup seredýärim. Ylaýta-da, «biziňki» diýseler, her bir adama seretjek bolup azara galýan. Birden şolaň arasynda kakamy göräýjek ýaly bolup durun. Emma görüp bilemok.

18-nji bap: URUŞ DÖWRÜNIŇ OGLANY

Meniň adyma zähmet günü ýazylýar. Men işleýärim. Brigadiriň iki eplenen depderinde Kössek Bazar diýip meniň adym dur. Buhgalterde-de, skladçyda-da meniň adym bar. Men işleýärim. Her bäş günden bugdaý paýlanýar. Meniň adym tutulýar. Enem indi öňki ýaly, «ýetim paýyny» alyp gaýdanok. Ol ýyrş-ýyrş edip, zähmetime ýeten paýymy alyp gaýdýar. Öz adyňa zähmet günü ýazdyrmak gyzykly. Ol ähli zatdan gyzykly diýsemem ýalan däl. Adamlar hem görenlerinde indi seniň bilen başgaça gepleşýärler.

«Tüweleme, Mamur ejäň agtygy maňlaýyndan diräpdir» diýýärler. «Kössek adam bolupdyr» diýýärler. Bularyň her birini eşidemde, bezejimden diriň-diriň bökesim gelýär. Enemiň begenäýşini-hä aýdar ýalam däl. Ol otursa-tursa, Belli

ussa bilen Mürtä alkys aýdýar. «Oglum, sen hemme kişini sylagyn, gowy görgün. Ýöne aýratyn hem şu ikisiniň gadyryny bilgin. Seni adam eden şulardyr» diýip, maňa sargaýar.

Dogrusyny aýtsam, Belli ussanyň-a näme edenini bilemok. Baş-on gün ýylgynpür ýygdyrды. Oňa-da çay, süýji, pagta ýag aldyk. Onuň üçin adymyza zähmet günü ýazylmady. Mürti köp alada etdi. «Fronta gidip gelenimizden» soň, meni öz ýanyndan aýyrmady. Işe başladan şo boldy.

Obadan uzakda ýer sürüp, bugdaý ekýän ekenler. Menem alyp gitdi. Atlary goşdudany ýanyndaky Hally çuwala garap: «Sen birsellem otur» diýdi. Hally çuwal gyzdy. Heniz gaýynlaryna gitmänkä, adamsy fronta gidensoň, şu ýerde gezip ýörđi. Şoň üçin oňa Hally çuwal diýýärler. «Men Kössegi synap göreýin. Ýabyň başyny alyp bilmezmikä...»

Ýanyndakylar: «Ýumruk ýaly oylan ýabyň başyny alyp bilmez, Depermi-gaparmy, onyň bolmaz, Mürti» diýişdiler. Hallam ilki göwnemedi. Ýöne meniň özüm höwesekdim.

Mürti öz diýenini etdi.

— Hany, ýabylaň arasyna gir. Hersiniň jylawyny bir eline al-da, idip ugra!..

Gulagyny gyrpyp duran ýabylaryň arasyna baryp, jylawyna ýapyşaymak hem ýeňildir öýtmäň. Gorka-gorka bardym. Ýuwaşjadan idip ugradym. Mürti hem yzymda agaç kündäni tutýar. Azajyk ýöräp, iki ýabyň arasyndan yzyna seredýärim. Künde öl ýere sümüp, sürüp gelýär.

— Berekella! Sagraga, çepräge! — diýip, Mürti gygyrýar. — Dogry, şeýt-de öňki keşiň gyrasy bilen ýöräber!..

Iş oňadam barýardy. Ýabylyar agyzyrykdan gyllyk akdyryp, elimi öl-suw edýär. Men onda-da idip barýaryn. Mürti her gezek gamçy çalanda, ýabylyar öňe okdurylyp, golumy sograýjak bolýar. Men muňa-da çydaýan. Ýöne içigary galmyş bir gezek yzyna öwrülmeli bolamda, çep elimdäki ýaby aýagymy basady. Bir «waý» diýip jylawy silkenimi bilýän. Gözüm garaňkyrady. Ýaby janawer

toýnagyny derrew aýyrdam welin näme...

— Men aýtmadymmy saňa? — diýip, çiliň üstünde seredip oturan Hally çuwal ylgady. Mürti göterip, ýabylaň arasyndan aýyrady.

— Hiç zat bolmaz, goý...

Men şunça çydajak bolýan. Agyrysy janymy alyp gelýär. Gözümden boýur-boýur ýaş syrygýar.

— Wah, neressäň köwşüniňem ugry ýok eken, ýogsam beýle etmese-de etmezdi — diýip, Hally aýagymy owkalap jibrinýär. Meniň bagtyma aýagym döwülmändir. Ýöne agyr toýnak daraklygyma gan öýdüripdir...

— Bu-ça bolsa ýagşy-la — diýip, hamyda saralan köne esgilerden alyp, aýagyma oradylar. — Bar, tüňçeleri gaýnat-da, dynjyňy al, günortana çenli agyrysy aýrylar.

Agyrysy agşama-da aýrylmady. Gaýtam, barha beterleýär. Meniň şonda-da işläsim gelýär. Telim gezek keytikläp baryp, men ideýin diýdim. Bermediler. Bu gün bermänleri jähennem-le. Ertir Mürti işe alyp gaýtmaz öýdüp gorkýan.

Agşam öýe gaýdyp gelýärkäk:

— Aýagym gutuldy. Bir agyrysam ýok — diýip, ýalan sözledim.

Mürti:

— Gutulsa gowy-da. Ertir irräjik tur. Ýene gaýdarys — diýdi. Meniň bar eşitjek bolýanym şudy ahyryn.

— Bor, ir turaryn. Ýabyň aýagymy basanyňy eneme-de aýtjak däl.

— Özüň bil...

Uzyn gije agyrysyndan ýatyp bilmedim. Inim gyzdy. Şonda-da eneme

bildirmedim. Mürtiň syrtyna münüp, ertir ýene gaýtdym. Ýarama ony-muny çalyň, o günem işletmediler. Oduň başyndan galman oturdym. Diňe şünji gün, ýene jylawy berdiler. Ýöne indi öňki ýaly däldi. Mürti uzyn gije oturyp, öz köne çokaýyny oltarypdyr, ýamapdyr. Bag dakypdyr. Köne-küşül esgi, dolak... tapan zadynam horjuna dykyp gelipdir. Uly adamyň çokaýy aýagyma laýyk bolýança, dolak dolady-dolady-da, çokaýy geýdirip, baglaryny injigime pugta sarady. Aýagymyň agyrysy aýrylan ýaly boldy. Adamlaryň näme üçin çokaý geýýäni indi belli boldy. Ol ýeňil, ykjam, şüdügärden ýöre, tikenini üstünden ýöre, bildirenogam. Meniň öňki köwşüm köwşem däldi-de, Belli ussa, ýylgynpüre gidýärkäk, aýakýalaňaç gitme diýip, biriniň zyňan hokga köwşüni ýamap geýdiripdi. Oňam apgyrdyna basdym. İçine gum girip ýatyr. Ýabylyar ýöräp barýarka, çakganlyk bilen aýagyňdan aýryp, gumuny kakmalydy. Çokaý hezil...

O gün tä agşama çenli Halla jylawdan tutdurmadym. Uzyn gün özüm sürdüm. Mürti käýarym: «Ýadadyňmy?» diýýär. Men «ýok» diýýän. Dogrudanam ýadamokdym. Gaýdar uçurlarda Mürti süren ýerimize göz aýlady-da:

— Hemişekilerimizden azam däl öýdýän — diýdi. Hally begençli:

— Gaýtam, köp sürdüňiz, Mürti — diýip, ýylgyrdy. — Bular, her zeyilli, erkek oylan-da. Özem ýeňil, ýadamany-ýaltanmany bilenok...

Ertesi Hally görünmedi. Mürti ikimiz sürüberdik. Gün-günden köp sürdük. Beýleki goş sürýänler bize haýran galýar. Men ýabylyň öňünde ylgap diýen ýaly gezyýän. Mürtem ýabylyary gamçylap, käte bir «haý, janawarlar» diýip gygyrýar-da, agaç azalyň zynda ätmer-sätmer edip ýör.

— Mürti gul-ha ahyry ýoldaşyny tapypdyr. Olar bu işleýişleri bilen uzaga gitmezler. Ýa özleri ýykylyp galar, ýa ýabylyň janyny alarlar — diýip, özümize eşitdirip aýdýanlaram bar. Iller köp gazansa, günde bir ýarym zähmet günü gazanýar. Biziňki welin ikiden aşak düşenok. Käte iki ýarymam bolaýýar. Şeýdip on-on baş gün işledim. Kolhoz her zähmet güne bir gadakdan bugdaý berýär. Enem her baş günden men adyma iki ýarym kilo, üç kilo bugdaý äkelip dur. Günortan işiň başynda berilýän ýarmadan başga, bu bugdaý bize iýmäge ýetýär. Enem otly somsa bişirsin, tamdyr çöregini bişirsin, ilki meniň öňümde goýýar.

— Al, oguljygym, iy. Azap edip, gazananja zadyňdyr.

Men indi ýeke bir enem ikimiz oňar ýaly gazanç edýänim üçin begenemok. Men öz zähmetim bilen fronta-da kömek berýändigime gaty begenýärdim. Biziň eken bugdaýymyzdan erte ullakan-ullakan harmanlar dörär. Olary hem çarh bilen döweris-de, sary erik ýaly bugdaýdan gyzyk kerwenler gurap, yzly-yzyna fronta ýollarys. Ýylda-da şeýdýärler ahyryn. «Özüme galak-gaçagy bilenem oňarys, tizräk duşmany ýeňmeli» diýýärler. Biziň kolhozymyzyň ýyldaky iberýän pagtasynyň-da, duşmany ýeňmage ägirt uly kömekdigini Agajan aga dagy häli-şindi gaýtalaýardylar.

Meniň kolhozda işläp başlamagym, beýleki oglanlary-da işe gyzykdyrdy. Heniz okuwyny gutarmadyklar boş wagtlary kömekleşseler, ýedinjini gutaranlar eýýäm beýleki kolhozçylar bilen deň işe gidýärdiler. Mişa-da meniň yz ýanymdan işe başlady. Indi ýaby idýän kileň oglanlar boldy.

Ýazlyk däne ekişi gutaryp barýar. Hä diýmän, gowaça ekişine başlamaly. Öküz sürýän ýetginjekleriň ählisini diýen ýaly, bir gün harby komissarlyk çagyrdy. On sekiz ýaşapdyrlar. Şo gunem goşunçylyga aldylar. Daýaw-daýaw ýedi-sekiz jüp öküz boş gezip ýer. Sürere adam ýok. Kolhozyň işiniň ýarpysyny edýänem şol öküzlerdi. Başdir-üçdür daýawrak gelin getirip, sürdürjek boldular. Bolanok. Gelinleriň oňarmaýan işi ýokdur welin, öküz olara boýun egenok. Nämesindendigini bilemok. Ýa aýal sesidigini bilýä şolar. Kündäni süýreýär-de, islän ugruna gidiberýär. Başlyk, mirap, tohum sepýän ýaşulular öwretjek balup, görgi ýamanyny gördüler, bolanok. Ahyryn Agajaň aga Mürtiň ýanyna geldi-de:

— Kössegi öküze geçiräýsek, oňarman duruberermikä? — diýdi.

Mürti gümansyratmady.

— Bularyň oňarmajak zady bolmaz, Agajan aga. Bular uruş döwrüniň oglanydyr...

Men ýabylaryň hamydyny aýryp, beýleräkde daňyp gelýänçäm, Mürti eýýäm iki sany daýaw öküziň boýnuna boýuntyryk atypdyr. Özi birki gezek baryp geldi.

Menem yzyna düşüp ýörün. Göräýmäge kynam däl ýaly. Emma «hany, kündäni tut» diýdi welin, boýum bilen boýdaş künde bir eýlek agýar, bir beýläk. Kündän sapyna zordan elim ýetýär. Şo barmana-da, elimden sypdyrdym. Ýalaw ýaly bolup giden çoyun ýerden çykdy-da, sagdaky öküziň söbüginden düşdi. Janawar syňragyny kakyberdi. Ätlän ýerini gan edip barýar. Muňa mendenem beter Mürtiň nebsi-jany agyrdy. Onda-da «zyýany ýok» diýen bolýar.

Öküziň aýagynyň gany diňer ýerde diňmedi. Mürti syňragyny galdyryp gördi. Künde düşen ýer balygyň agzy ýaly, açylyp dur. Iki hepdeläp dagy gutulmady.

Kynam bolsa, aglasagam, her zat etsegem, gowaça ekişine çenli öküz sürmäni öwrenmelidik. Başga sürjek ýokdy. Köpimiziň agaç kündä boýumyz ýetmedi. Plug bilen sürmeli bolduk. Mişa zaluwat welin hasam ökdeledi. Heniz ýer sürmegiň nämedigini bilmeýän täze oglanlary hem getirdiler. Hemmämizem deň-duş. Aramyzda diňe üç sany tohum sepýän ýaşuly bar.

Başyňa düşse, nähili kyn hem bolsa, oňarjak ekeniň. Biziň hemmämizem kem-kemden ökdeledik.

19-njy bap: ÖKÜZLER, ÖKÜZLER, JANAWAR ÖKÜZLER

— Eý, öküzler, öküzler, janawar öküzler! Uruş haýwana, ynsana jebir etdi. Size hasam agyr jebir edilýär — diýip, adamlar boýuntyryk zerarly gerşiniň ýagry çykyp duran öküzleriň boýunlaryny sypaýarlar. — Şu mahal sizin guýrugyňyzy dürüşdä bulap, myşlaşyp ýatmaly wagtyňyz. Size derek maşynlar işlemeli — diýýärler.

Bu dogry. Kolhozda işiň deň ýarpysyny edýän öküzler. Tomusda, gyşda o janawarlara dynuw-daýanuw ýok.

Bar işi gutarýarlar, täzesine başlaýarlar. Gündiz yzyna azal tirkäp, gije furgon çekmeli mahallary hem seýrek bolanok. Beýleki mallaram işleýä. Ýabylyar, düýeler, eşeklerem işleýär. Ýöne olar wagtal-wagtal boş durýar. Öküze şol dynçlyk berilmändir. Traktoryň etmeli işem, maşynyň etmeli işem öküziň boýnuna.

Azarsyz ekin — bugdaý diýjeksiň. Şonuň hem ýerini sürüp, ekýän öküz. Çarh bilen döwek döwýän hem öküz. Gowaçanyňa-ha tohum çigidini daşamakdan başlap, tä, pagtasyny baza tabşyrýança ýanynda. Öküzler jepa üçin dörän janawarlar. Ýöne adam bolmasa, öküz diýeniňem bir maldyr-da. Yzyna adam düşende, öküzler gerekli. Ýaşuly başlyk bilýä-le. Ol öküzçilere «tankçylar» diýýär. Dogrudanam, uruş mahaly kolhoz işi hem front ýaly. Öküzler — tank. Biz — tankçy. Biziň gadyrymyz bilinýär. Ony ýene bir zatdan hem görmek bolýar. Günortan işgärlere ýarma berilýär. Aglaba guýup berýänem başlygyň özi. Ol eli susakly guýup berip otyr. Bize gezek gelýär welnn, okaramyza paýymyzdan artykmaçam ep-eslije ýarma guýýar. «Köpräk iýiň, melehanlar, köp iýseniz, köp işlärsiňiz».

Mişa ikimiz iki ýylyň içinde öküz sürmegiň ussady bolduk. Nirä diýseler — ýelk. Tomus gowaça külte basylýan mahallary Mişa ýene bir täzelik etdi. Ol bir ýerde köne rende tapyp, onuň demrini igelap-igelap ýiteldipdir. Soň ony öz sürýän kultiwatorynyň yzyna berkidipdir. Gowaçany ot basyp barýar. Otagçylar otap bolup gidýär. Ertir ýene topalaklar edil otalmadyk ýaly. Kultiwator bolsa diňe ýumşadyp berýär. Otlary daraklap gidýär. Mişaň ýaňky oturdan demriniň haýry şu ýerde görünýär. Ol ýeriň aşagyna çümüp, ähli otun kökünü gyryp barýar. Gowy zat tapsaň, il bilýär. Ikimiziň hem meňzeş kültämiz bar welin, otagçylar: «Mişa gelsin-de, Mişa gelsin». Onuň üsti uly dawa. Soň brigadir bu täzeligi başlyga aýdypdyr. Başlygam gelip gördi. Ýabysyny bir oglana berdi-de: «Bar, Belli ussany alyp gel» diýdi.

Belli ussa gelensoň, başlyk bilen ilki meniň kultiwatorymy synladylar, soň Mişanyňkyny. Köre hasa. Onuň kültesi otaga ýarpy. Ylaýta-da, şu ýylky ýaly, otluk ýyl gerek.

— Şunça berk saraýanam welin, ýene sypaýýar — diýip, Mişa sim sargysyndan zeýrenýär.

Soň bir hepdeläp başga iş etmän, Belli ussa kolhozdaky ähli kultiwatorlara ot kesýän ýasap oturtdy. Mişaň tapan bu täzeligini — özleşdirdi, kämilleşdirdi. Belli ussa ony rende ýaly däl-de, has ýasy demir bilen berdaşly edip özgertdi. Ol Mişa ýaly sim sarap, saklatjak bolanok. Ýörite iki sany nurbat bilen berkidýär.

Bu usul ſo ýlyň otagynda bütin raýona ýaýradyldy. «Muny on dört ýaşyndaky kiçijik kolhozçy Mişa Antonow tapypdyr» diýip, raýkom uly ýygnaklarda hem Mişan adyny agzapdyr. Şeýdip Mişa tanymal boldy. Kolhozda bolsa tanymallygy Mişa öňräk çepek ýasap gazanypdy. Ine, olam şeýle boldy: tomsuň howasy özüňize belli. Jokrap gün gyzyp başlaýar. Günortan üç-därt sagatlap başyňy kölegeden çykaryp bolanok. Şonuň üçin uly adamlar günortan çay-çörekden soň, mazaly ukyny urýar. Biz näme ýatanymyzdan oýnanymyzy gowy görýäris. Suwa düşýäris, höwürte gözleýäris. It aýagyny iýen ýaly, günortanyň yssysyny kaňkap geçirýäris. Bu günem şeýle boldy. Mişa ikimiz at ýatagynyň ýanynda höwürte gözläp ýördük. Bir jaýyň kerpiç örülen deşikden owadan guş çykyp gitdi. Göwnüme, ſo jaýyň içi owadan guşdan dos-doly ýaly. Mişa eglip, iki dyzyna ýapyşyp durdy. Men arkasyna mündüm-de, deşikden içerik boýnumy uzatdym. Guş ýok. Ýöne o ýerde guşdan gerekliäk zat bar. Bu tam kolhozymyzyň ton ýarymlyk maşynynyň garaży bolsa nätjek. Kolhozyň ýekeje maşyny bardy. Ony hem uruş başlanan badyna bir ýere beripdirler.

Men gygyranymam duýmandyryn.

— Heý, Mişa duz jan kessin, kemanlyk sary rezin bar. Aýagymdan galdyr, gireýin.

— Ýok, sen düş-de çök. Men gireýin.

Men çökdüm. Mişa pişik ýaly bolup, ýagyrynma basdy-da, derrew deşikden içine sümüldi.

— Bä, aýdysyňdanam beter ekeni, çek — diýip, uly sary kameranyň bir çetini görkezdi. Men aýagymyň astyna kerpiç goýsam, elim ýetjegini bilsem-de, çekmäge gorkup saňnyldadym.

— Heý, muny alsak käýärler. Mişa, bölejigini tapsana...

— Kim käýesin, bu bir ýyrtyk kamera ahyry. Çeksene-aýt!

Çekdim. Uly kamera ýüzüniň ugruna iki sany kerpiji hem goparyp gütläp düşdi...

Yz ýanyndan Mişa-da bökdi.

— Işiň bolmasyn, oljamyz oňandyr, ýör!..

Kamerany tutly salmaň içine eltdik-de, çakgy bilen gyýym-gyýym etdik. Herimize ýüz kemanlyk dagy ýetendir. Agşam işden çykybam, tutdan toýnuk kesip, ilki özümize gowuja keman ýasandyk. Saryja reziniň süýnüşi başga. İçine göjek dagy salyp atýaň welin, tut ýaprak bolsun, üzüm ýaprak bolsun, pers-ala edýär ötägidýär. Guşa degse-de pökgertjegi ikuçsuz. Biziň kemanymyzy gören oglanyň gözi gitdi. Soň biz oglanlaň hersine bir kemanlyk rezin berdik. Ýöne oňa derek oglanlaň her haýsy şykgydan ýüz göjek ýasap bermelidi. Olar razy. Sary rezin aljagyny bilseler, müňinem ýasajaklar.

Bäş-on gün oýnadyk. Kemanlarymyzyň bagyny günde telim gezek üzdük. Ýöne gynanyp oturmaly däl, täzesini dakaýmaly.

Ahyry rezinlerimiz gutardy. Hawa, her näçe köpem bolsa, gutarýjak eken. Ynha, indi bir rezinem ýok. Mişa ikimiz çolarak çaky ýene deşigiň agzyna bardyk. Ýöne bu sapar Mişa sary kamera däl-de, uly pokryşka çykardy. Neneň güýji ýetdikä, agyr-laý.

— Muny nätjek, tignrläp oýnajakmy?

— Ynha, nätjegimi görersiň. Tut aňyrsyndan!..

Ol garaždan mazaly aramyzy açanymyzdan soň:

— Mundan çepek ýasarys, halypa jan — diýdi.

Meniň näçe bilesim gelse-de, Mişanyň tigirden neneňsi çepek ýasap biljegine aklym ýetmedi. «Bu tegelek, gaty rezinden nähili çepek ýasajakka, akmak...» diýip içimi geplet dim.

Tigri kesjek bolup, bütin günortan görgi baryny gördük. Pokryşkany kesmek, ýukalyk kamerany kesen ýaly däl. Pyçak getirdik, gaýçy getirdik, bolanok. Palta

bilen çapjak bolduk, galyň rezin böküp dur.

— Ýok, mundan hiç zadam ýasap bolmaz. Ýör, gowusy, yzyna eltip goýaly!..

— Yzyna eltip goýaýmarys. Bu gün kesip bilmesek, ertir keseris. Garaz, kesjeg-ä bolarys.

Mişaň ýoknasyz bir hötjetligem bar. Oňa iller-ä erjel diýýär. Bir zady başlasa, bolanok diýip taşlaýanok.

Agşam boş noburyň içinde ot ýakdyk-da, tigri üstünde goýduk. Ilki bir ýanmajak ýaly etdi-de, soň labyrdap, ähli ýeri ýanyp barýar. Ýarpydan gowuragy galanda, ind-ä orak bilenem keseris diýip, otdan çykardy. Ýanýan ýerlerine gum sepip söndürdik.

Pokryškaň daşy бүдүр-сүдүрем bolsa, içi ýylmanak ekeni. Mişa her gyrasyna bir aýagyňy basdy-da: «Ortasyna aýagyňy goý» diýdi. Goýdum. Ol orak bilen aýagyňy töweregini çyzdy. Soň çep aýagyňy şeýtdi. Onsoň, men basyp durdum. Ol öz aýaklaryny ölçedi. Men soň düşündim. Ol asyl çepek biçýär ekeni. Bir gapdaly ýanyp kertilensoň, ony kesmek kynam däl. Çyzan ýerinden oragy ýöredýär welin kesip barýar. Galan rezinleri öýlerine äkidip, ejesine, jigisine-de çepek ýasady. Ýary ýananda-da bir tigiden dünýäň çepegi çykdy. Deşip, bag oturtdyk. Birkemsiz aýakgap. Tomus aýyna asyl başga aýakgap gerek däl. Dogry, ýekeje kemi bar. Gyzgyn ýerde köp ýöräp bolanok. Aýagyňy bişirip barýar. Oňam emi bar. Ylgap baryp, aýagysy suwa sokaýmaly. Ýene bir kemi, bag çydanok. Derrew uzýär. Soň onuňam ugruny tapdyk. Çepegiň gulaklaryny simden edäýmeli. Gelşiksizräk bolýar welin, bolanda näme. «Görkünden berki» diýipdirler.

Biziň rezin çepeklerimiziň hyrydary rezin kemanlaryň çeni bolmady. Kemany oganlar sorady. Muny uly adamlar sorayar. Gelinler, gyzlar sorayar. Aýakýalaňaj-a gezip bolanok. Aýakgabam ýok. Onsoň ol çepekleň gadyryny bilmäbilseň, bilme.

Sanlyja günde garažyň burçuny tutup duran pokryşkalaň ýerini garaltdyk. Biziň şo ýerden alýanymyzy bilmesine-hä bilendirler. Rezin çykarýan zawodymyz-a ýok.

Mišan olary Leningraddan getirmedigem belli. Ýöne hiç kim nireden alýaňyz diýip soranok. Elbetde, gereksizdir-dä, ýa-da biziň çepeklerimiz has gereklidir...

20-nji bap: «GÜNÄMI ÖT, KAKA JAN!»

Bu gün-erte obamyzda toý bolar. Uruş gutarjak. Radio Berliniň eteklerindäki söweşden gür berýär. Mişalar eýýäm gelen ýerlerine göçüp gidipdi. Onuň Leningraddan iberen hatlary jübimde kertilişip barýar. Mana ýadygärlik galdyryp giden gökje taýhary häli-şindi ol göwnaçyk dostumy ýadyma düşürýär. Nähili gowy dostdy. «Leningrada gezmäge gel!» diýip çagyýar. Uruş bir gutarsyn bakaly. Nesip bolsa...

Kakamyň şol dereksizligi. Uruş gutaranson «Kössek jan» diýip, bir ýerden çykaýarmyka ýa-da enem ikimiz soňam ýoluna garap ýörmeli bolarmykak... Asla Oguljermal harman şo ýigrenji habary nireden eşitdikä? Daňňy bilen Çary keliň şo gidişi. Öýümüz bar diýip, bir gezek dagam köwlenenoklar. Hat ýazan bolýarlar. Hatdan olaryň ýüzüni görüp bolanok ahyry. Ikisem ökde jaý ussasy bolupdyr diýip, gürrüň edýärler. Beýle ökde bolsalar, gelip, jaý salyp görkezmeli ahyryn...

Obanyň ähli adamy mekdebiň işigine üýşmeli. Miting boljak diýýärler. Miting näm-ä ýogsa-da? Aýak üstünden diňläp gaýtmaly gysgajyk ýygnak diýýärler. Işi taşlap üýşer ýaly, o nähili gysgajyk ýygnakka? Enem-ä gitjek däl diýýär. Gitmese gitmesin, garry adamdyr-da. Holha, Muhat aga bilen Mürti barýar. Belli ussa bolsa agaç aýagyny dürküdedip, ertirden bäri şo ýerdedir. Menem galmaýyn... Bä, üýtgeşik-üýtgeşik adamlaram bar ýaly-la. Birnemejik dyzap, önräge geçip bolmazmyka?.. Agajan aga ýerinden turýar... Ýok, bu habar gynançly habar bolmaly däl. Onuň ýüzi begençli.

— Kolhozçylar, şu gün woýenkomatymyz ýoldaş Kadyrow bize täsin bir habar getiripdir...

Ana, dälmi, men aýtdym ahyryn. Kimdir biri:

— Náme, uruş gutarypmy? — diýip, seslendi. Kadyrow kemerini düzedip turdy:

— Ýok, ýoldaşlar, heniz uruş gutaranok. Ýöne bu gün-erte gutarar, garaşyberiş. Duşmanyň hininiň agzyna barylady — diýip, harby komissar pert-pert edip, gürläp ugrady.

— Men size öz obadaşyňyz, kolhozyňyzyň ozalky brigadiri Kelew Jumanyýazowyň Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen ady alandygyny buşlamakçy, şeýle hem...

Men tasdan el çarpypdym. Mürtä, Şeker mugallyma seretdim. Olar harby komissaryň ýene bir zat aýtmaga çemelenýänini bilip, aňkaryşyp durlar...

— Hawa, ýoldaşlar, obadaşyňyz gahryman bolupdyr hem gurban bolupdyr...

Hiç kimden ses çykmady. Märekäniň ne begenýäni bildirdi, ne-de gynanýany.

Kadyrow ýene-de dowam etdi.

— Häzir diýmäýin welin, uruş gutaranson, obanyň ortasyndan oňa daşdan ýadygärlik dikmek gerek.

— Kim aýt ol Kelew diýilýän, daşdan ýadygärlik dikelder ýaly? — diýip, adamlaryň arasyndan biriniň sesi çykdy.

— Aýdyber, aýdyber, inim, eşidýäs — diýip, Muhat aga myhmanyň göwni üçin seslendi. Kadyrow has-da aljyrady.

— Bu nähili boldugy ýa düşünmediňizmi?

— Düşünýändirler, ýoldaş Kadyrow, düşünýändirler — diýip, Agajan aga onuň gapdalynda dikeldi. — Başga aýtjak zadyň barmy?

— Ýok, men-ä aýtjagymy aýtdym.

— Aýdan bolsaň, bu ýerde başga gep bar, ýoldaş Kadyrow.

— Nähili gep bolup biler? Düşünmedik bolsalar, has anyk aýdaýyn. Hawa, ýoldaşlar, siziň obadaşyňyz Berliniň eteginde bolan söweşde taýsyz gahrymanlyk

görkezipdir. Ýeke özi galsa-da bir möhum ýeri bermän saklapdyr. Duşmanyň iki sany äpet tankyny, elli üç soldatyny ýeke özi ýok edipdir. Düşündiňizmi? Bir adam 53 duşmany. Soň özem wepat bolupdyr. Onda-da duşmanyň okundan däl-de, öz okundan... wepat bolupdyr. Öleninden soň, oňa SSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň Ukazy bilen Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen at berlipdir. Ine-de şol at berlenliginin haty.

Kadyrow sözüni gutardy. Adamlar henizem ýüzlerini sallap, dymşyp durlar.

— Ýoldaş Kadyrow, habaryňyz üçin sag boluň! — diýip, Agajan aga geplemäge durdy. — Ýoldaş kolhozçylar, bu taýsyz uly gahrymançylyk. Biziň kolhozymyz üçin bagt.

Ýöne bu gahrymançylygy eden Kelew bolman, beýleki ýigitlerimiziň biri bolaýar ýaly eken.

— Belki, bu galatdyr. Başga biriniň gahrymanlygydyr?

— Ýok, galat däl.

Agajan aga aljyrady. Damagy dolan ýaly sesi sandyrap eşidildi. Soň ýeňsesine döndi. Hemmeler ýüzüni aşak saldy. Birhili elhenç ümsümlik aralaşdy. Men bu üýşmeleňe enem gelendir öýtmändim. Ana bir görsem, guş atjak awçy ýaly küýkerip, märekeden saýlanyp barýar. Hawa-da, onuň ýalylyar eýýäm eli hasaly gezýär. Bolsa-da, enem gaýratly ekeni. Men onuň gidenini gowy gördüm. Ýogsam şu zeýilli ýerde saklanyp bilmez, başbogsynyň ujy bilen gözünü süpürer... Ol gidişi ýaly hem eline köne ýaglyga dolangy bir zat alyp geldi.

— Gyýw, başlyk, al, şu zatlary hem özüň näme etseň, şony et... Arada gelende maňa goýup gitdi.

— Bu näme, Mamur eje?..

— Ol-a bir kemer-le. Ýöne ynha, onuň ýany bilen şu bukjany hem goýup gitdi. «Daňňy jana ber, okasyn» diýipdi. Ol hem kejjirligini edip, hatyň ýüzüne-de seretmedi. Şol ýatyşy.

Agajan aga köne ýaglygyň içinden ýap ýasy gaýyş kemer çykardy. Onuň ýaldyrap duran sary ýyldyzly tokasy hem bar. Meniň ony görmeýşimi diýsene... Soňra ol daşyna ýelim çalnan bukjany eline aldy. Harpma-harp diýen ýaly bukjaň daşyndaky haty okady: «Daňňy jan, oglum, illere-de okap bergin...»

Beýle diýlip ýazylansoň, meniň içinde näme ýazylanyny bilesim geldi. Özgeler hem meniň ýaly, her kim bir zat diýip gygyrdy:

— İçine näme ýazyldyka?

— Näme-de bolsa açyp, okamak gerek.

— Oka, başlyk!

— Illere-de okap bergin diýmegi nämedenkä?

— Al, gyzym, Şeker, oka!

Ählimiz seredýäris.

— O nähili syrly bukjakan?

Şeker mugallym okamaga başlady.

— Oglum, Daňatdy jan! Sen kakaňyň hatyrasy üçin şu haty obadaşlaryňa okap ber. Goý, olar seniň kakaňyň şeýle masgara, bigaýrat däldigini bilsinler. Oglum, sen indi ullakan, akylyly ýigit bolansyň. Aga-gara düşunýärsiň. Bilip bolmaz, ýetim galsaň, bagyşla, jan ogul. Muňa men günäkär däl. Uruş günäkär!..

Şeker mugallym sakyndy. Töweregine seretdi. Her kim aýagynyň burnuna bakyp dur. Ýene okap başlady.

— Obadaşlarym, ýaşulular!.. Agalar, iniler... eneler! Men töhmet belasyna duçar boldum. Töhmet meni dünýäde eý görýän, mährem aýalym bilen agzala etdi...

Şeker mugallym soňuny okap bilmedi. Illi aga:

— Ýalňyz perzendim, ýumruk ýaly çagam menden ýüz öwürdi. Siziň ähliňiz menden ýüz öwürdiňiz. Pagtadan päk, gül ýaly gelin töhmete çydaman, obadan gaçyp gitdi. Siz meni Ýagşygözeliň zyzndan gidendir öýdensiňiz. Men arza berip, fronta gitdim. Arman, baran badyma-da ýaraly bolup, frontdan çykmaly boldum. Ýaramy bejerdiler. Oguljygymy göreýin diýip, öýe sowuldym. Ol maňa «sen kakam däl» diýýär. Size görünmäge utanýan. Siziňem meni göresiňiz gelenok... Ýene-de fronta gidýärim. Iň soňky damja ganyma çenli söweşerin... Diri galsamam, ölsemem bagyşlaň. Ýöne haýyş edýän, düşüniň. Obadaşyňyz Kelew beýle masgaraçylyk eder ýaly, arsyz-namyssyz dälidir. Töhmet maňa wagty bilen aýryp bolmajak hapasyny sürtdi. Sizden ýekeje haýyşym bar. Obaňzyň gelni Ýagşygözeli tapyň. Ýalbaryň, ýakaryň, yzyna getirin. Şo gelinde çigit ýaly günä ýok. Duz-çörekden, saçakdan ant içýärim... Häzir boluň, töhmet belasyndan özgelerem goraň. Adam gymmat zatdyr, hapalatmaň!...

Ýene-de hiç kimden ses-seda ýok. Köpler aglaýar. Illi aga haty gysymyna gysyp, lampa aşak oturyberdi. Miting öz-özünden kolhozyň umumy ýygnagyna öwrüldi,

— Men aýtmadymmy, şu hatda bir syr bardyr diýip. Gördüňizmi, biz ne gözel ýigidimiziň ýüregine nähili ýara salypdyrys — diýip, Agajan aga ýene bozuldy. Şeker mugallym stola maňlaýyny goýup otyr. Illi aga dymýar. — Indi sen bizden ötüňç soramaly däl. Biz senden ötüňç soramaly, Kelew... Öt günämizi, Gahryman ogul... Men söz berýäriň. Uruş gutaran günü töhmetçiň ugruna çykaryn. Onuň ýakasydyr, meniň elimdir...

Mürti:

— Uruş gutararyna garaşmak nämä gerek. Rugsat bolsa, men onuň boýnuna tanap salyp, häzir getireýin — diýdi.

— Kim ol? Aýt, Mürti! — diýip gygyryşdylar.

— Baýly sopudan başga töhmetçi bolmaz...

— Galat bolaýmasyn, derňemek gerek...

— Kupür gepleýäň, Mürti. Baýly sopy beýle iş etmez — diýip, enem has gaty gygyrdy.

— Küpür geplämok, Mamur eje. Çagalarymdan ant içýän...

Iki adam gidip, derrew sogan satyp ýören Baýly sopyny getirdi.

— Näme ýumuşjagazyň bardy, başlyk?!

Başlyk gözleri bilen iýäýjek bolýar.

— Saňa hem sen tetellä ýumuş buýranyň ýüzi gursun! Sen häzir millete bak-da, näme pyssy-pyjurlyk eden bolsaň, şu märekäň öňünde boýnuňa al. Eger buýtar-suýtar etseň, duran ýeriňde iki egniňden basyp, boýnuňy sogyryn. Goý, bular soň meni sud edäýsinler — diýip, başlyk köpçüligе elini salgap goýberdi.

— Weý, men näme edipdirin, aýdyň ahyry, Gurhan ursun...

— Gönel, jögi! Kelew bilen Ýagşygözel barada nähili töhmet ýaýratdyň?

Baýly sopy ýaýdanjyrady. Töweregine seretdi. Emma bu mahal ol gözleriň her biri onuň tenine näýza bolup sanjylýardy. Men enem ýene şu sopynyň tarapyny çalar öýdüp, gara janym galmady. Bolsa-da enem gaýdyp geplemedi. Baýly sopy özüne hiç kimden rehim ýoguna göz ýetirensoň, ejizläp ugrady.

— Adamlar, ol, ol... meniň hatam boldy. Onuň üçin jezamy çekdim. Kelew tas janymy alypdy... Siz bilýañizmi, ol meni şol ýabyň beýik raýşyndan başaşak eňterdi... Şaýat, şaýadam bar... — diýip, meniň adym ýadyna düşmән, töweregine garanjaklaýar. — Hä, han-ha... han-ha, Kössek jan görendir...

Agajan aga mundan artyk diňläp oturmaga çydamady.

— Bes et, senin düzüwli adam däldigiňi öňem-ä aýdýardylar welin, juda beýlesin öýtmeýärdim. Adamlar, şu minutyň özünde dört-bäş sanyňyz baryň-da, kepbesini ýykyň. Gümünü dartyp, obadan bir göçsün.

— Ýok, Agajan aga, rast başladykmy, geliň soňuna çenli gideliň — diýip, Şeker mugallym hamsygyp, ýerinden turdy. — Eşidişime görä, eger çyn bolsa, munuň başga-da etmişi köp bolmaga çemeli. Hany, aýdyň obadaşlar, kim näme bilýär?

— Näme siz meni duran ýerimde sud etjek bolýaňyzmy?

— Ýok, seni duran ýeriňde gazyk etjek bolýas! — diýip, Illi aga-da gaharyna bäs gelmän, ýerinden turdy... — Ak uzyn bolup, Göwheri gorkuzanam-a senmişiň.

— O men däl... o men däl... Abdyl hojam... Ol Maýaly gaçyň ýanynda oturyp, ýokaryk ot zyňdy. Maňa-da... maňa-da... «çym ak bolup, traktoryň yzyna düş-de ýör, gorkup, özi ýykylar, ýykylmasa-da, traktora dyrmaşyp bog» diýdi... Ýogsam gelin-gyzlarymyzy azdyrar — diýdi.

— Şu Hojam aga şey diýdimi?..

— Hawa, şey diýdi. Duz bar, öwliýä bar, şey diýdi...

— Wah, dogasy başyny iýmişiň dogasynam göterip ýörüs-ä — diýip, enem jibrindi.

— Kösek jan, tahyaň depeşindäki dogaňy gopar-da, zyň öňüne. Baýly sopy dogasyny Hojama eltip bersin... Ozalam şo getirip beripdi...

Men depämdäki kiçijik dogany goparyp, stoluň üstüne okladym... Asyl ýeke men däl ekenim. Stoluň üstüne başga-da köp doga-tumar oklandy. Kadyrow bilen ýokardan gelen şlýapaly adam haýran galyp otyr.

— Asmandan inen haty kim ýaýratdy? — diýip, Şeker mugallym sorady.

— Onam, onam... Şol ýazdy. Men diňe jerçilik etmäge gidemde, Burkaz obalaryna ýaýratdym. Bu ýerik men ýaýradamok, ynanyň, men ýaýradamok...

— Wah, bu ütülmişi meniñ elime berseñiz-läñ. Ýeke-ýekeden köseje sakgalyny üteýin — diýip, Mürtiň aýaly Ogulnyýaz gelnejem dyzady.

— Ýeri, otursana, senden beterräk ýangynlylaram bar — diýip, Mürti aýalyňa käýindi.

— Menden beter ýangynly ýokdur, Mürti. Sen bileňok, ol maňa üstünde pyşdyl çagasy ýatan erik iýdirdi ahyryn. Henizem ýüregim düzelenok.

Ogulnyýaz gelnejem töwereginiň doly adamdygynam ýatdan çykaryp, tüýkürinip goýberdi. Nätsin, her kim ýüzüne syçran tüýkülige süpürip otыр...

— Öwliýäň içinde gaçgak saklan kim? Büçe bolanyna görä, şonam bir aýt, sopym — diýip, Muhat aga-da oturan ýerinden ysgynsyz sorag berdi. Baýly sopy «olam Hojam» diýjek boldy, ýene gaýdyp aldy.

— Olar meni atarys diýip gorkuzdylar ahyryn...

Başlyk häliden bäri sesini çykarman, başyny ýaýkap otырды. Ahyr ýerinden turdy.

— Meniň günämi ötüň, adamlar. Bir kilo pagtany artyk bersegem, bir put bugdaýy köp ugratsagam, fronta uly kömekdir diýip, gijämizi gündiz edip ylgadyk ýördük. El güýji bilen, adamyň gara zähmeti bilen ýygnan pagtamyzam, döwlete tabşyran gallamyzam urşuň öňki ýylyndakydan her ýyl köp bolmasa, az bolanokdy. Biziň bu hyzmatymyzy Watanymyzam biler, il günem. Ylaýta-da, biziň frontda gan dökýän inerlerimiz bu hyzmatymyzdan hoşaldyr. Men hem fronta zat ugratjak bolup hem tylymyzy berk saklajak bolup, uruş başlanaly bäri eden aladalarymyzy sanap oturmaýyn. Ýogsam obamyzda hiç kimi aç öldürmejek bolup, nähili hupbatlar gördük. Ýöne týtjak bolýanym, biz káp zatlary görmändiris, kör bolupdyrys. «Il aglak bolsa, doňuz depä çykar» diýenleri ýaly, biziň aljyraňňylygymyzdan peýdalanyp, birki sany adam oba bulagaýlyk baryny salypdyr. Indi mende şeýle teklip bar: häzir kolhozymyzda gyssag iş ýok. Ertir işlänimiz bilenem hiç zat bolasy ýok. Siz Abdyl hojamy hem getiriň. Menem raýondan sud, prokuror çagyraýyn. Goý, bulara kolhozda açyk sud etsinler. Häzirem bedroý sopyny äkidiň-de, boş sklada salyň. Agzyna-da goşa gulp uruň!

Ertesi gözümi açyp ylgadym. Öküzlerimem, goý, günjük dynç alsyn.

Bu gün ýygnak ýerdäki adam düýnküden iki esse köp. Baýly sopyň ýanynda eýýäm iki milisiýa dik dur. Hany-ka, Abdyl hojam görnenok-la...

— Şeker, hany ol dili dogaly hoja nirede? — diýip, Agajan aga sorady.

— «Abdyl hojam-a iki aý dagy boldy. Eli-aýagy ysmaz bolup ýatyr. Täreti aşagynda» diýdiler.

— Be, demi bar bolsa, getirmeli eken. Baýly sopy bilen ýüzleşdirer ýaly.

— Wah, alyp gaýdar ýaly däl. Bir agyz gepläbem bilenok. Men-ä aljak jezasyny alypdyr diýdim...

— Onda Baýly sopyny bu ýerde sud edip oturmagyň geregi ýok. Düýn aýtjagyny aýtdy. Äkitsinler, nähili jeza laýyk bolsa, çekdirsinler.

— Hawa-la, gözümüz bir görmesnn, jähennem etsinler! — diýip, oturanlar gygyryşdylar.

— Ýene meniň bir aýtjak zadym: düýn ýoldaş Kadyrowyň Kelewiň ýadygärligini oturtmak baradaky aýdanyny kolhoz prawleniýesi iki elläp goldaýar. Oňa sizem garşy däl bolsaňyz gerek. Şu ýerde mende täze teklip bar. Ýeke Kelewiň däl, ýanynda Göwheriňem býustyny goýalyň. Ol öz janyny gurban eden ilkinji traktorçy gelnimiz ahyry. Bilseňiz, şu-da gahrymançylyk...

Men: «Ura!» diýip gygyranymam duýmandyryn. Hemmeler ýerinden turdy.

— Duruň, ýoldaşlar, entek hemmesi däl. Kolhoz prawleniýesi ýaňy maslahat etdi. Kelewiň gahrymançylygynyň hormatyna şu gün kolhozda toý etmeli. Kolhoz on goýun berýär. Nanam ýeterlik bolmaly...

Men özümi bilip, beýle şatlanmandym. Uzyn gün ylgap, toýda gezdim. Hyzmat

etdim. İýdim-içdim. Häzir gijän ýary. Daňña hat ýazdym. Hemişe salam hat ýazmagy gowy görmezdim. Sebäbi näme ýazjagyňy bilip bolanok. Bu gün welin üç tagta kagyzy doldurdym. Henizem aýtmaly zat kän. Ýygnakda bolan gürrüňleri jikme-jik ýazdym. «Seň kakaň günäsiz eken» diýib-ä gaýtalap-gaýtalap ýazdym. Onuň deňsiz-taýsyz gahrymançylyk görkezzeninem ýazdym. Ýöne onuň ölenini nädip aýtjagymy bilmän, saňňyldap otyryn. Ahyry ýüregime daş bagladym. Depderde şeýle ýazgy döredi:

«Uruş gutaran güni, kolhozyň täze posýologynyň ortasynda seň kakaň bilen ejeňe ýadygärlik gurmaga başlanjak. Kakaň Berliniň eteginde...»

Meniň hatym barypdyr. Baran güni hem Daňňyň işleýän ýerinde ýygnak edipdirler: «Biz gahrymanyň oglundan hiç zady gaýgyramzok» diýipdirler. Ýanynda-da Çaryny goşup, mugt bilet alyp berip, samolýot bilen ugradypdyrlar. Daňňy kakasynyň dokumentini bagryna basyp, şeýle bir aglamak aglady.

— Kaka jan, günämi öt, kaka jan!.. Men saňa gideňde sag bol hem diýmändim!..

21-nji bap: ÝEŇIŞ

Men ýeniş gününüň gürrüňini berip biljek däl. Sebäbi biziň obamyzda ozal beýle toý bolmandy. O günüň şatlyk-şagalaňyňy, gülküsini, gözýaşyny men-ä men welin, hiç kimem beýan edip biler öýdemok. Ýöne meniň bir aýtjak zadym, şo gün Mişadan telegramma geldi: «Dostum, Kösek, seni, eneňi, obamyzyň ähli adamyny ýeniş bilen gutlaýaryn. Mişa!».

Hawa, başga-da bir aýtmaly zat, giç öýläňler Daňňy bilen Çary geldi. Olaryň gidenlerine-de sähelçe gün geçipdi. Çary goňşy-golamlar bilen salamlaşmaga gitdi. Daňňy kakasynyň ýaraly bolup gelende getiren ýyldyzly kemerini biline guşandy-da, kakasy bilen ejesine dikiljek ýadygärlik üçin daş ýonmaga başlady.

Iň soňunda ýene bir aýtmaly zat: şo gün obamyzyň ähli kolhozçysyna medal bermek üçin spisok düzdüler. Şol spisogyň soňunda kimleriň ady bardyr öýdýärsiňiz? Ine olar:

Daňňy Kelewow,
Miša Antonow,
Çary Mergenow,
Kössek Bazarow.

SOŇY.

http://vk.com/oka_owren_doret